

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

1.2020

Заснований у 1927 р.
Припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАНУ

КИЇВ–2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: д. і. н., ст. н. с. **Отрощенко І. В.**

Богомолов О. В. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Бубенок О. Б. (Київ), д. і. н., проф., *заст. гол. ред.*

Вовін О. В. (Париж, Франція), доктор філософії, проф.

Гасанли Дж. П. (Баку, Азербайджан), д. і. н., проф.

Дрига І. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Дрор О. (США), доктор філософії, асоц. проф.

Кемпер М. (Амстердам, Нідерланди), доктор філософії, проф.

Кіктенко В. О. (Київ), д. філос. н., ст. н. с.

Кочубей Ю. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Ламажаа Ч. К. (Москва, Росія), д. філос. н.

Мавріна О. С. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Мусійчук В. А. (Київ), к. ф. н., ст. н. с., *відпов. секретар*

Ольмез М. (Анкара, Туреччина), доктор філософії, проф.

Радівілов Д. А. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Смолій В. А. (Київ), ак. НАНУ

Тарасенко М. О. (Київ), д. і. н., ст. н. с.

Хамрай О. О. (Київ), д. ф. н., ст. н. с., *заст. гол. ред.*

Хвальков Є. О. (Санкт-Петербург, Росія), доктор філософії, доцент

Яворська Г. М. (Київ), д. ф. н., проф.

Літературний редактор *Надія Овчарук*

Комп'ютерний набір *Ярослави Ленго*

Комп'ютерний дизайн та макетування *Ярослави Ленго*

Адреса редакції:

Україна, 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 226

Телефони:

головний редактор: (044) 278-76-52, редакція: (044) 279-99-71

E-mail: shidnyj.svit@gmail.com

“Східний Світ” реферується у наукометричних базах та електронних бібліотеках:
Google Scholar, Slavic Humanities Index, ROAD, ResearchBib, Sclit та ін.

*Редакція не завжди поділяє позицію авторів.
При передруку посилання на “Східний світ” обов'язкове.*

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України, протокол № 1 від 10.03.20

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 15802-4274 ПП від 28.09.2009 р.

ISSN 1608-0599 © Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2020

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

<i>Зелінський А. Л.</i> Персні “птоlemeївського типу” і Північне Причорномор’я: виняток чи правило?	5
<i>Henriksson H.</i> The Turkish Prisoners of War in Stockholm during the Great Northern War	21
<i>Павленко С. С.</i> Каметаро Ідзіма (японський імперський консул в Одесі): робота в умовах конфліктно-дружніх відносин	55
<i>Khvalkov E.</i> A Notary Arrives to Tana: Venetian Notaries in the Overseas Colonies in the Fifteenth Century	69

ФІЛОСОФІЯ

ДО 175-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ФРІДРІХА НІЦШЕ

<i>Завгородній Ю. Ю.</i> Індія Ніцше як філософський неакадемічний варіант орієнталізму	77
<i>Капранов С. В.</i> Від японізму до аніме: з історії рецепції Ніцше в Японії	97
<i>Стрелкова А. Ю.</i> Буддизм та Ніцше: філософські паралелі	109

ПЕРЕКЛАДИ

Бгагавадгіта. Глави 10–11 / Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби	127
---	-----

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

<i>A. Zelinsky.</i> “Ptolemaic Finger Rings” and the North Black Sea Area: the Exception or the Rule?	5
<i>H. Henriksson.</i> The Turkish Prisoners of War in Stockholm during the Great Northern War	21
<i>S. Pavlenko.</i> Kametaro Iijima (Japanese Imperial Consul in Odessa): Working in Conflict-friendly Relationships	55
<i>E. Khvalkov.</i> A Notary Arrives to Tana: Venetian Notaries in the Overseas Colonies in the Fifteenth Century	69

PHILOSOPHY

IN COMMEMORATION OF THE 175th BIRTHDAY OF FRIEDRICH NIETZSCHE

<i>Yu. Zavhorodnii.</i> Nietzsche’s India as a Philosophical and Nonacademic Version of Orientalism	77
<i>S. Kapranov.</i> From Japanism to Anime: On the History of Nietzsche’s Reception in Japan	97
<i>A. Strelkova.</i> Buddhism and Nietzsche: Philosophical Parallels	109

TRANSLATIONS

Bhagavadgītā. Chapters 10–11 / Translated from the Sanskrit, Introductory Article and Commented by D. Burba	127
--	-----

ПЕРЕКЛАДИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Shidnij svit, 2020, No. 1, pp. 127–152

BHAGAVADGĪTĀ. CHAPTERS 10–11 /
TRANSLATED FROM THE SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE
AND COMMENTED BY D. BURBA

D. Burba

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
boorba@gmail.com

This publication presents the Ukrainian translation of the tenth and eleventh chapters of *Bhagavadgīta*, composed perhaps in the 1st or 2nd century CE that is the most famous Hindu Scripture.

The tenth chapter is titled *The Yoga of Divine Glories*. It continues the list of manifestations of Krishna that began in the seventh chapter (verses 8–13) and is detailed in verses 16–19 of the ninth chapter. Krishna identifies himself with the Atman “dwelling in the hearts of all beings”, as well as with eminent representatives of various groups of gods, priests, generals, reservoirs, mountains, trees, weapons, snakes, animals, birds, fish, etc. The summary of the tenth chapter is the Krishna’s assertion: “Whatever is glorious, beautiful and mighty that all such has issued from a fragment of My splendor”.

The eleventh chapter is titled *The Yoga of the vision of the Cosmic Form*. At the request of Arjuna, Krishna gave him the ability to see the entire universe in Krishna’s body. Arjuna saw endless forms of Krishna and saw all beings in Krishna’s body. All beings and worlds have entered into the mouth of Krishna for their annihilation. Krishna explained that he is mighty world-destroying Time now engaged in wiping out the world. To calm the frightened Arjuna, he again took on the anthropomorphic form. The last verses say, a chance to see Krishna in this form and come to him is given only by unswerving devotion or *bhakti*.

The concepts and realities considered in these chapters are explained by the translator in notes, with quotations from the *Mahabharata*, as well as by citing the *Rigveda*, *Vedanta Sutras*, *Vishnu Purana*, *Laws of Manu*, *Samkhya Karika*, *Upanishads* and other classical texts of Hinduism.

Keywords: *Bhagavadgīta*, Hinduism, India, *Mahabharata*, meditation, religion, Sanskrit, translation, yoga

БГАВАДГІТА, ГЛАВИ 10–11 /
ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікацію перекладу найвідомішої священної книги індусів – “Бгавадгіти”. Цей номер журналу містить глави 10–11, які перекладалися із санскритського тексту критичного видання шостої книги “Магабгарати”¹ [The Mahabharata... 1947]. (Глави 1–9 див. у попередніх номерах журналу). Інші фрагменти “Магабгарати”, процитовані в примітках, перекладалися з відкоректованого санскритського тексту, який теж базується на цьому виданні². Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Бурба 2018].

Уся десята глава написана віршовим розміром *шлока* (śloka; два рядки по шістнадцять складів, розділених цезурою навпіл), а в одинадцятій главі вірші 15–50 складені розміром *тріштубг* (triṣṭubh; чотири рядки з одинадцяти складів).

© 2020 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Назву десятої глави (*vibhūti-yoga*) перекладають по-різному: “Йога царственої влади”, “Божественні прояви”, “Велич абсолюту” тощо. “Ригведа” вживає слово *vibhūti* лише як прикметник: “всеосяжний”, “могутній”, “сильний”. У більш пізніх пам’ятках засвідчено чимало інших значень: “розвиток”, “успіх”, “могутність, сила”, “велич, пишність”, “надприродні здібності”, “священний попіл” (у культах шіваїзму). У десятій главі продовжується опис проявів Кришни, розпочатий у сьомій главі (вірші 8–13) та деталізований у віршах 16–19 глави 9.

Четвертий і п’ятий вірші перелічують психічні, фізіологічні й соціальні феномени, що беруть початок від Кришни. У наступному вірші зазначається, що Кришна породив предків, від яких ведуть своє походження всі істоти.

Вірші 8–11 – апологетика бгакті (відданості Богу). “Розумні люди” знають, що все походить від Кришни, тому всім серцем поклоняються йому й завжди розмовляють про нього. Кришна у відповідь створює для них умови, сприятливі для возз’єднання з ним.

У віршах 12–18 Арджуна, посилаючись на давніх мудреців, визнає Кришну Вищим Брагманом і Первинним Богом і просить його вичерпно розповісти про божественні прояви своєї величі – щоб Арджуна міг постійно думати про різноманітні аспекти Кришни. Той погоджується, але попереджає, що згадає лише головні свої величні прояви, оскільки їм немає кінця.

Першим своїм проявом Кришна називає Атман, який перебуває в серцях усіх істот. Далі Кришна ототожнює себе з найвидатнішими представниками різних груп богів, професій, гір, водойм, дерев, зброї, змій, звірів, птахів, риб, пір року. Цікаво, що, згадуючи синів Панду, Кришна каже: “З Пандавів [Я] Дгананджая” (тобто сам Арджуна, якому він все це розповідає). Згадуються також менш наочні речі: Вічний Час, виникнення і смерть, риси характеру, літери й інші філологічні категорії. На фоні переважно позитивних персонажів, якостей і дій привертає увагу твердження, у якому фігурує відверто негативне заняття: “Із шахрайств Я азартна гра”. Підсумком десятої глави є резюме Кришни: “Хоч би що існувало величного, прекрасного й могутнього, усе це виникло з частки Моєї пишноти”.

Одинадцята глава називається “Йога споглядання Всесвітнього Образу” (*viśva-gūra-darśana-yoga*). “Ригведа” називає Вішварупою божество на імення Тваштар (*tvaṣṭar/tvaṣṭr* “творець”), яке неодноразово згадується, але якому не присвячено жодного гімну. Також Вішварупа – це ім’я сина Тваштара, триголового демона, який вкрав корів і був за це вбитий Індрою (див. цитату у примітці 84). В епосі Вішварупа ототожнюється зі змієподібним демоном Вритрою, уособленням хаосу. Однак у “Бгавадгіті” цей термін вживається в значенні “форма Бога, що містить у собі весь Усесвіт”. Щось схоже можна побачити ще в тому давньому гімні “Ригведи” (10.90), у якому сотворіння світу описується як наслідок принесення в жертву “вселенської людини” (*puruṣa*), з чиєї “голови витворилося (*sam avartata*) небо, з ніг – земля, з пупа виник (*āsīt*) проміжний повітряний простір (*antārikṣa*), з вуха – сторони світу” (10.90.14).

У перших чотирьох віршах одинадцятої глави Арджуна дякує Кришні за те, що “в подробицях почув” про появу й зникнення істот і про нетлінну велич Кришни. Але краще один раз побачити, ніж сто раз почути, і Арджуна обережно (“якщо вважаєш, що я можу”) просить Кришну показати свій вічний образ. Кришна погоджується і пропонує Арджуні: “Бач у Моєму тілі одразу весь Усесвіт: рухоме і нерухоме, усе, що бажаєш бачити”. Проте тут виникає проблема, оскільки призначені для споглядання обмежених речей людські очі не можуть сприйняти безмежність Бога. Однак, як казав Ісус, хоча “в людей це неможливо, Богові – все можливо” (Мт 19.26), і Кришна легко дарує Арджуні “божественний зір”.

З десятого вірша починається опис того, що побачив Арджуна: замість його друга й візника перед ним постав хтось “з багатьма вустами й очима, з безліччю

божественних прикрас і піднятої божественної зброї, у божественних гірляндах і одязі, умащений божественним ароматичним елеем, предивний, божественний, нескінченний, всюдилиций. Якби небо осяялося світлом одразу тисячі сонць, це було б схоже на сяйво тієї Великої Душі”. Цікаво, що, згідно з Євангелієм, дещо подібне (хоча й не таке грандіозне) бачили учні Ісуса, який “преобразився перед ними: обличчя його засяяло, наче сонце, а одежа побіліла, наче світло” (Мт 17.2). Ця подібність дає підстави припустити, що зміст одинадцятої глави є не плодом уяви її автора, а літературною обробкою досвіду, набутого в стані зміненої свідомості: під дією психоактивних речовин, у медитативному чи гіпнотичному трансі тощо³. Прикладом схожого переживання, індукованого ззовні, може бути випадок, описаний Роменом Ролланом у книзі “Життя Рамакришни”: “Він торкнувся Нарена⁴... І знову налетів вихор духу. В очах Нарена все одразу поінакшало. Вражений, він побачив, що нічого не існувало, крім Бога. Усе, що він бачив, чого торкався, що їв, – було Богом” [Ромен Роллан 1991, 188].

Отже, Арджуна побачив Кришну в нескінченних подобах (з багатьма руками, животами, вустами й очима) і побачив у його тілі богів та усіх істот, деякі з яких названі. Також він побачив, як воїни, що зійшлися на полі бою, поглинаються “страшними ротами” Кришни “з жахливими іклами”. Ба більше, як метелики стрімко влітають у запалене полум’я, так світи входять у роти Кришни, щоб загинути. Варто зазначити, що вайшнавизму загалом не властиве поклоніння жахливим формам божества, оскільки Вішну є богом-хранителем, натомість такі образи звичні для шанувальників бога-руйнівника Шіви та його дружини Калі. Однак у тридцятому вірші Арджуна звертається до Кришни як до Вішну, а в наступному вірші просить: “Розкажи мені, хто Ти – Той, чий образ жахливий”. У віршах 32–34 Кришна відповідає, що він є Час – “могутній руйнівник світів” – і що ті, хто мусять загинути в битві, вже вбиті ним, а Арджуна має бути лише його знаряддям.

Починаючи з 36-го вірша, Арджуна возсилає Кришні молитви й просить вибачення за виявлену ним раніше фамільярність. Наляканий⁵, він благає, щоб Кришна знову набрав антропоморфної подоби. Той виконує його прохання і пояснює (в останніх чотирьох віршах глави), що ні Веди, ні аскеза, ні роздавання дарів, ані офіра не дають змоги бачити його в тому образі⁶, який може бачити Арджуна. Можливість споглядати Кришну й прийти до нього дає лише безоглядна відданість (bhakti).

ГЛАВА 10. ЙОГА ПРОЯВІВ БОЖЕСТВЕННОЇ ВЕЛИЧІ

Господь сказав:

1 – Магабагу⁷, знову слухай Моє найвище слово⁸, яке Я сповіщу, бажаючи добра тобі, любий.

2 Ні сонми богів, ані великі мудреці не знають⁹ Мого походження, бо Я джерело всіх богів і великих мудреців.

3 Хто зі смертних знає Мене, ненародженого й споконвічного великого Володаря світів, той, не обдурений¹⁰ [майєю], позбувається усіх гріхів¹¹.

4 Роздуми, знання, непідвладність омані, толерантність, правдивість, самовладання, умиротворіння, насолода і страждання, народження і смерть, страх і безстрашність,

5 ненасильство¹², урівноваженість, задоволеність, аскетизм, роздавання дарунків¹³, слава, безчестя – [усі ці] різні стани істот ведуть своє походження саме від Мене.

6 Семеро великих мудреців¹⁴, перед ними – четверо [інших мудреців]¹⁵, а також Ману виникли від Мене, народжені розумом¹⁶; від них – ці істоти у світі.

7 Хто насправді знає¹⁷ цю Мою велич і його¹⁸, той возз’єднується [зі Мною] непохитною йогою¹⁹. У цьому немає сумніву.

8 Я джерело всього²⁰; усе походить²¹ від Мене. Розуміючи це, розумні люди всім серцем поклоняються Мені²².

9 Удовольняються і утішаються ті, хто думає про Мене, присвятив Мені своє життя, просвіщає одне одного й завжди розмовляє про Мене²³.

10 Їм, завжди зосередженим²⁴, які поклоняються Мені з любов'ю, Я даю буддгі-йогу²⁵, за допомогою якої вони приходять до Мене.

11 Зі співчуття до них Я, перебуваючи в [їхньому] власному бутті²⁶, розсіюю сьй-ним світло з знання морок, породжений невіглаством²⁷.

Арджуна сказав:

12 – Гóсподи, [Ти] – Вищий Брагман, Вища Обитель²⁸, Вищий Очисник²⁹. Вічним Божественним Пурушею³⁰, Первинним Богом, ненародженим, Усюдисущим

13 називають Тебе всі мудреці, божественний мудрець Нарада³¹, а також Асіта, Девала³² й В'яса³³. І [Ти] сам кажеш мені [це].

14 Кешяво³⁴, я вважаю істиною все, що Ти говориш Мені. Ні боги, ані демони³⁵ не знають³⁶ Твого, Гóсподи, прояву.

15 Лише Ти сам, завдяки Собі³⁷, знаєш Себе, Пурушоттамо³⁸, Джерело всього³⁹, Гóсподи істот, Боже богів⁴⁰, Повелителю Усесвіту.

16 Прошу Тебе розповісти мені вичерпно⁴¹ про божественні прояви своєї величч⁴² – ті прояви, наповнивши якими ці світи, Ти перебуваєш [у них]⁴³.

17 Як пізнати мені Тебе, Чудотворче⁴⁴, постійно думаючи про Тебе? І про які Твої аспекти мені слід розмірковувати⁴⁵, Гóсподи?

18 Джанардано⁴⁶, розкажи більше, докладніше про свою йогу⁴⁷ й величні прояви, бо я слухаю і не можу насититися⁴⁸ нектаром [Твоїх слів].

Господь сказав:

19 – Гарзд! Повідаю тобі, найкращий з нащадків Куру⁴⁹, про божественні прояви своєї величч, але лише про головні, бо немає кінця Моїм проявам⁵⁰.

20 Гудакеше⁵¹, Я Атман, який перебуває в серцях усіх істот⁵². Я початок, середина й кінець істот⁵³.

21 З-поміж адітьїв⁵⁴ Я Вішну⁵⁵, зі світил – променисте сонце; з марутів⁵⁶ Я Марічі⁵⁷, а серед сузір'їв⁵⁸ – місяць⁵⁹.

22 З-поміж Вед Я Самаведа⁶⁰, з богів – Індра⁶¹, з чуттів Я розум⁶²; Я свідомість істот.

23 З-поміж рудр⁶³ Я Шіва⁶⁴, з якшів⁶⁵ і ракшасів⁶⁶ – Володар скарбів⁶⁷. З васу⁶⁸ Я Вогонь⁶⁹, а з гір – Меру⁷⁰.

24 Партхо⁷¹, знай: зі священників Я головний, Бригаспаті⁷²; з полководців Я Сканда⁷³, з водойм Я океан.

25 З великих мудреців Я Бгригу⁷⁴, з виголошеного Я склад Ом⁷⁵, з офіри – офіра рецитації мантри⁷⁶, а з непорушеного Я Гімалаї.

26 З усіх дерев Я ашваттха⁷⁷, з божественних мудреців – Нарада, з гандгарвів⁷⁸ – Чітраратха⁷⁹, із сіддгів⁸⁰ – мудрець Капіла⁸¹.

27 Знай: з коней Я Уччайхшравас, що виник з нектару безсмертя, з царствених слонів Я Айравата⁸², а серед людей Я князь⁸³.

28 Зі зброї Я блискавка⁸⁴, з корів – Камадуг⁸⁵. Я Кандарпа⁸⁶, породження потомства. Зі зміїв Я Васукі⁸⁷.

29 З нагів Я Ананта⁸⁸. Я Варуна⁸⁹ серед мешканців вод, а з предків – Ар'яман⁹⁰. З тих, хто вершить правосуддя, Я Яма⁹¹.

30 З дайтьїв⁹² Я Праглада⁹³, з поневолювачів – Час⁹⁴. Зі звірів Я лев⁹⁵, із птахів – Гаруда⁹⁶.

31 З очищувачів Я свіжий вітер, з тих, хто носить зброю, – Рама⁹⁷. Я макара⁹⁸ серед риб і Ганга⁹⁹ серед річок.

32 Арджуно, Я початок, кінець і середина всіх створінь¹⁰⁰. З наук Я наука про душу¹⁰¹. Я аргумент¹⁰² диспутантів.

33 З літер Я A^{103} , а зі складних слів – [складне слово типу] *двандва*¹⁰⁴. Я Вічний Час¹⁰⁵ і всюдилець¹⁰⁶ Хранитель.

34 Я смерть, яка все знищує, і виникнення того, що виникне¹⁰⁷. З жіночого [Я] слава, удача, мова, пам'ять, розсудливість, вірність і толерантність¹⁰⁸.

35 З гімнів-саманів Я “Бригат-саман”¹⁰⁹, з віршових розмірів – гаятрі¹¹⁰. З місяців я маргашірша¹¹¹, а з пір року – пора цвітіння¹¹².

36 Із шахрайств Я азартна гра¹¹³. Я доблесть доблесних¹¹⁴, перемога й рішучість¹¹⁵, саттва¹¹⁶ саттвобових.

37 З роду Вришні¹¹⁷ Я Васудева¹¹⁸, з Пандавів – Дгананджая¹¹⁹. Також Я В'яса серед мудреців і мудрий поет¹²⁰ Ушняс¹²¹ серед мудрих поетів.

38 Я покарання¹²², [що накладається] правителями, і правильна поведінка тих, хто прагне перемоги. Я безмовність¹²³ таїни й мудрість мудрих.

39 І Те, що є сіменем¹²⁴ усіх істот, – теж Я, Арджуно. Немає істоти, що рухається або нерухома, яка могла б існувати без Мене.

40 Парантапо¹²⁵, немає кінця проявам Моєї величі; сказане Мною – лише приклад обширу цих проявів.

41 Зрозумій: хоч би що існувало величного, прекрасного й могутнього, усе це виникло з частки Моєї пишноти¹²⁶.

42 Але, Арджуно, навіщо тобі знати стільки подробиць? Я перебуваю [у світі й поза ним], підтримуючи весь цей Усесвіт однією частинкою [Себе].

ГЛАВА 11. ЙОГА СПОГЛЯДАННЯ ВСЕСВІТНЬОГО ОБРАЗУ

Арджуна сказав:

1 – Ти милостиво повідав мені найвищу таїну¹²⁷ – [знання] про душу. Ним усунута моя омана¹²⁸.

2 Я в подробицях почув від Тебе, Лотосокий, про появу й зникнення істот¹²⁹ і про [Твою] нетлінну велич.

3 Всевишній Гісподи¹³⁰, Я бажаю побачити Твій Господній образ, [споглядати Тебе] таким, яким Ти, Пурушоттамо, описав Себе¹³¹.

4 Гісподи, якщо вважаєш, що я можу побачити його, то, Владарю йоги¹³², покажи мені свій вічний образ.

Господь сказав:

5 – Бач, Партхо, сотні й тисячі моїх божественних образів – різнобарвних, багатоліких, різноманітних.

6 Бач адітьїв¹³³, васу, рудр¹³⁴, двійнят Ашвінів¹³⁵, а також марутів; бач, нащадку Бгарати, багато чудового, не баченого раніше.

7 Бач, Гудакеше, тут, у Моєму тілі, одразу весь Усесвіт¹³⁶: рухоме і нерухоме, усе, що бажаєш бачити.

8 Але ти не можеш бачити Мене цими своїми очима. Даю тобі божественний зір¹³⁷. Бач Мою всевладну йогу!¹³⁸

Санджая сказав:

9 – Радже¹³⁹, сказавши так, великий Владар йоги, Гарі¹⁴⁰, показав потім Партсі свій вищий, Господній образ –

10 різноманітної божественної зовнішності, з багатьма вустами й очима, з безліччю божественних прикрас і піднятої божественної зброї¹⁴¹,

11 у божественних гірляндах і одязі, умащений божественним ароматичним елеєм, предивний, божественний, нескінченний, всюдилецький.

12 Якби небо осяялося світлом одразу тисячі сонць, це було б схоже на сяйво тієї Великої Душі¹⁴².

13 Тоді Пандава побачив там, у тілі Бога богів¹⁴³, одразу весь різноманітно розділений Усесвіт¹⁴⁴.

14 Потім зачудований Дгананджая, у якого по тілу пішли мурашки¹⁴⁵, схиливши голову й шанобливо склавши долоні, звернувся до Бога¹⁴⁶:

Арджуна сказав:

15 – Гісподи, бачу у Твоєму тілі богів, усю сукупність істот¹⁴⁷, Шіву¹⁴⁸ й Брагму, котрий сидить на лотосному троні¹⁴⁹, усіх мудреців і божественних зміїв¹⁵⁰.

16 Усюди бачу Тебе в нескінченних подобах: з багатьма руками¹⁵¹, животами, вустами й очима. Не бачу ні початку Твого, ні середини, ані кінця, Владарю Всесвіту¹⁵², його Подобо.

17 Бачу Тебе, якого важно споглядати, вінценосним, з булавами й [бойовими] дисками¹⁵³; [Ти], невимірний, полум'яніючи всюди, освітлюєш усе сліпучим сьйвом¹⁵⁴ сонця і вогню.

18 Ти – Невмируще, Найвищий Об'єкт Пізнання. Ти – Вище Вмістилище цього Всесвіту¹⁵⁵. Ти – незмінний захисник непорушної дгарми¹⁵⁶. Ти – вічний Пуруша, так я вважаю.

19 Бачу Тебе без початку, середини й кінця, безмежно могутнього, з руками без ліку, з місяцем і сонцем як очима й палким вогнем замість вуст¹⁵⁷. Ти обпалюєш своїм жаром увесь цей Всесвіт¹⁵⁸.

20 Цей простір від землі до неба й усі сторони світу заповнені лише Тобою¹⁵⁹. Велика Душе, бачачи Твій разючий і страхітливий образ¹⁶⁰, три світи¹⁶¹ тремтять.

21 Сонми богів увіходять у Тебе; деякі перелякано моляться Тобі, шанобливо склавши долоні. Вигукуючи “Свасті!”¹⁶², безліч великих мудреців і сіддгів¹⁶³ славлять Тебе прекрасними гімнами.

22 Рудри, адітї, васу, садг'ї¹⁶⁴, вішведєви¹⁶⁵, двійнята Ашвіни, марути, покійні предки, сонми гандгарвів, якшів, асурів¹⁶⁶, сіддгів – усі зачудовано дивляться на Тебе.

23 О Міцнорукий, бачачи Твій велетенський образ – багатоликий і багатоокий, з багатьма руками, стегнами й стопами, з багатьма черевами й страшними іклами, – світи тремтять і я теж¹⁶⁷.

24 Бачачи, як Ти з широко роззявленими ротами, з величезними вогняними очима, сьйний, різнобарвний торкаєшся неба, я, о Вішну, внутрішньо тремчу, втративши стійкість і спокій.

25 Бачачи Твої жахливі ікла й роти, подібні полум'ю кінця світу¹⁶⁸, я не вхоплю тропи¹⁶⁹ й не знаю, де приткнутися. Змилюсь, Гісподи богів, Прихистку Все-світу!¹⁷⁰

26 І всі ті сини Дгритараштри з гуртами царів, а також Бгішма, Дрона, Карна¹⁷¹ разом з нашими провідними воїнами в Тебе,

27 у Твої страшні роти¹⁷² з жахливими іклами, входять поспішно; деякі, застрягши між зубів, видніються з розтщеними головами.

28 Як повноводні потоки річок поспішають до океану, так ті герої світу людей входять у Твої вогняні роти¹⁷³.

29 Як метелики¹⁷⁴ [собі] на погибель стрімко влітають у запалене полум'я, так світи поспішно входять у Твої роти¹⁷⁵, щоб загинути.

30 Полум'яними ротами Ти поглинаєш усі світи, злизуючи їх з усіх боків¹⁷⁶. Твоє жахливе сьйво, о Вішну, наповнивши весь Усесвіт жаром, спалює його.

31 Розкажи мені, хто Ти – Той, чий образ жахливий. Уклін Тобі, о найкращий з богів. Змилюсь! Хочу пізнати Тебе, Передвічного, бо не знаю Твоїх діянь.

Господь сказав:

32 – Я є Час¹⁷⁷ – могутній руйнівник світів; Я прийшов сюди, щоб знищити їх. Навіть без тебе¹⁷⁸ усі воїни, які протистоять¹⁷⁹ у бойових лавах, не залишаться серед живих.

33 Тому повстань¹⁸⁰, здобудь славу! Перемігши ворогів, насолоджуйся квітучим царством. Вони вже вбиті Мною¹⁸¹. Сав'ясачіне¹⁸², будь лише Моїм зняряддям¹⁸³.

34 Убий і Дрону, і Бгішму, і Джаядратху¹⁸⁴, і Карну, а також інших воїнів-героїв, уже вбитих Мною. Бийся¹⁸⁵ без вагань! Ти переможеш суперників у битві.

Санджая сказав:

35 – Почувши ці слова Кешяви, вінценосний¹⁸⁶ упав ниць. Зі шанобливо складеними долонями, затинаючись і кланяючись, тремтячи від страху, знову звернувся до Кришни:

Арджуна сказав:

36 – Гришикеше, [цілком] доречно, що Всесвіт радіє і захоплюється, прославляючи Тебе. Перелякані ракшаси розбігаються в різні боки, а всі сіддги схиляються [перед Тобою].

37 Та і як же їм не поклонитися Тобі, Велика Душе, – величнійшому¹⁸⁷ навіть за Брагму, передвічному Творцеві? Нескінченний, Гісподи богів, Прихистку Всесвіту! Ти – Невмируще, суще і несуще й Те, що вище за них¹⁸⁸.

38 Ти – Передвічний Бог, Пуруша, Найдавніший. Ти – Вище Вмістилище цього Всесвіту¹⁸⁹. Ти – Той, хто пізнає, та об'єкт пізнання, Вища Обитель¹⁹⁰. Тобою, Нескінченний Образе, пронизане все.

39 Ти – Ваю¹⁹¹, Яма, Агні¹⁹², Варуна¹⁹³, Місяць, Праджapati¹⁹⁴, Прадід¹⁹⁵. Тисяча поклонів Тобі! І знову, і знов уклін, уклін Тобі!

40 Уклін Тобі попереду, уклін Тобі позаду; нехай буде всюди схиляння перед Тобою, о Все!¹⁹⁶ Ти маєш нескінченну силу й доблесть, заповнюєш Собою все, і тому Ти – Усе!

41 Я, вважаючи Тебе [просто] другом і не знаючи Твоєї величі, від засліплення і великої любові нав'язливо казав: “Гей, Кришно! Гей, Ядаво!¹⁹⁷ Гей, друже!”

42 І якщо, Ач'юто, я заради жарту був непоштивим з Тобою під час відпочинку або їди, коли Ти сидів або лежав, наодинці або на людях, то, Незмірний, благаю про прощення.

43 Ти батько¹⁹⁸ цього світу, усього, що рухається, і нерухомого; Ти його шанований вищий гуру¹⁹⁹. Немає рівного Тобі – звідки ж у всіх трьох світах бути комусь, хто перевершує [Тебе], о Незмірно Могутній?

44 Тому, схиляючись і припадаючи ниць [перед Тобою], я благаю Тебе, уславлений Гісподи, про милість: пробач [мені], Боже, як батько – синові, як друг – другові, як сповнений любові – любовому.

45 Побачивши не бачене раніш, я втішений, але розум мій охоплений страхом. Змилостись, Боже, яви мені, о Гісподи богів, о Прихистку Всесвіту, той, [інший], образ²⁰⁰.

46 Хочу бачити Тебе саме таким: увінчаного діадемою, озброєного булавою, з диском у руці. О Тисячорукий, Подобо Всесвіту, наברי цього чотирирукого вигляду²⁰¹.

Господь сказав:

47 – З милості²⁰² Я показав тобі за допомогою своєї йоги²⁰³ цей Мій вищий образ: сыйний, всеосяжний, нескінченний, передвічний, ніким до тебе не бачений.

48 Ні вивчення Вед, ні офіра, ні роздавання дарунків, ні ритуали, ані сувора аскеза²⁰⁴ не дали у світі людей нікому, крім тебе, найбільший герою серед нащадків Куру, можливості бачити Мене таким.

49 Не бійся і не бентежся, бачачи цей Мій, такий жахливий, образ! Позбувшись страху, із заспокоєним розумом знову споглядай Мій той, [інший], образ²⁰⁵.

Санджая сказав:

50 – Сказавши це Арджуні, Васудева, Велика Душа, знову показав Свій [інший] образ і заспокоїв його, переляканого [Арджуну], набравши знову Своєї миловидої подобі.

Арджуна сказав:

51 – Джанардано, тепер, споглядаючи цей Твій миловидий людський образ, я зібрався з думками й прийшов до тям²⁰⁶.

Господь сказав:

52 – Дуже важко побачити цей образ, у якому ти можеш Мене споглядати²⁰⁷. Навіть боги завжди бажають споглядати цей образ.

53 Ні Веди, ні аскеза, ні роздавання дарів, ані офіра не дають змоги бачити Мене в тій подобі, у якій ти можеш бачити Мене.

54 Але, Арджуно, безоглядною відданістю²⁰⁸ можна пізнати Мене, побачити в такій подобі й воістину досягти [Мене], Парантапо.

55 Мій бгакт, який трудиться для Мене й для якого Я – Вище²⁰⁹, вільний від прив'язаностей²¹⁰ і не ворожий ні до кого з істот, – він приходить до Мене²¹¹, Пандаво.

¹ Слід мати на увазі, що нумерація віршів у різних виданнях не завжди збігається: у критичному виданні глави розбито на вірші з двох рядків, тоді як в інших виданнях зустрічаються вірші з трьох рядків або одновірші.

² The electronic text of the Mahābhārata. Based on John Smith's revision of Prof. Muneo Tokunaga's version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI's agreement. <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html>

³ Б. Л. Смирнов, посилаючись на німецького індолога (і засновника руху “Німецька віра”) Гавера, зазначає, що той вважає ту частину цієї глави, яка написана віршовим розміром *тріштубг*, описом видінь самого Кришни [Бхагавадгіта 1997, 295; Hauer 1958]. Нам така думка видається необгрунтованою (хоча в “Чхандог’я-упанішаді” справді “Кришна, син Девакі” згадується як учень, без вказівок на його божественність).

⁴ Ідеться про Нарендранатха Датту (1863–1902), більше відомого як Свами Вівекананда.

⁵ Зауважимо, що першою реакцією згаданого вище Вівекананди на індуковане Рамакришною містичне переживання теж був жах: «Його дотик вразив мене. З розплющеними очима я побачив, що стіна й усе, що було в кімнаті, закрутилися і зникли в небутті... Весь Усесвіт, а з ним і моя особистість, здавалося, готові були розчинитися в безіменній порожнечі, що поглинає все суще. Мене охопив жах, я подумав, що зіткнувся з лицем смерті. Не в змозі стриматися, я закричав: “Що ви робите! У мене вдома батьки!” Тоді він засміявся і, провівши рукою по моїх грудях, сказав: “Добре, облишимо до часу! На все свій час!” Не встиг він вимовити ці слова, як дивовижне видиво зникло. Я отямився. І всередині, і зовні все було як раніше» [Ромен Роллан 1991].

⁶ Про різні інтерпретації “того образу” див. примітку до вірша 11.52.

⁷ Магабагу (mahābāhu “міцнорукий”) – ім’я Арджуни.

⁸ Фраза “знову слухай Моє найвище слово” повторюється у вірші 18.64.

⁹ “Увесь оцей Усесвіт, введений в оману цими станами буття в гунах, не знає Мене – вишого за них, вічного” (Бхагавадгіта 7.13). Див. також 10.14.

¹⁰ “Хай *не обдурений* [маєю] стійкий розумом [йог], який відає Брагман і в Брагмані перебуває, не радіє, дістаючи приємне, і не бентежить, діставши неприємне” (Бхагавадгіта 5.20). «Не засліплені пихою, постійно занурені в Атман, вільні від бажань і вільні від дихотомії, що зветься “насолода-страждання”, непідвладні омані, подолавши прив’язаність і пороки, досягають того Вічного Притулку» (Бхагавадгіта 15.5). “Нашадку Бгарати, хто, *не обдурений* [маєю], знає Мене як Пурушоттаму, той знає все й від усього серця поклоняється Мені” (Бхагавадгіта 15.19).

¹¹ “Він (той, хто поклоняється Кришні) швидко стає праведником і дістає Вічний Супокій” (Бхагавадгіта 9.31).

¹² *Ненасильство* (ahimsā) – у “Йога-сутрах” (2.29) ненасильство, поряд із правдивістю (satyā), “некрадійкуватістю” (asteya), цнотливістю (brahmacarya) і відмовою від накопичення (aparigraha), входить до складу п’яти заборон першого шабля, що має назву *яма* (yama). “Нема жодної дгарми, вищої за ненасильство стосовно істот” (Магабгарата 12.254.29e).

“Ненасильство стосовно всього живого (grāhahṛt) вважається найвищою дгармою. Тому брагман ніколи не повинен шкодити нікому з істот... Він [має бути] знавцем Вед і веданг і

не [повинен] жахати нікого з істот. Ненасильство, правдивість слів і толерантність (kṣamā) встановлені для брагмана як вища дгарма, оскільки він дотримується Вед” (Магабгарата 1.11.12–15).

Ненасильство згадується також у віршах 13.7, 16.2, 17.14.

¹³ Про роздавання дарунків див. також 11.48, 16.1, 17.7, 17.20–22, 17.24–25, 18.5, 18.43.

¹⁴ У пізньоведійську епоху до складу семи великих мудреців зараховувалися (див., наприклад, “Шятаптва-брагману” 14.5.2.6) Бгарадваджа, Каш’япа, Гаутама (або Готама), Вішваматра, Джамадагні, Васіштха й Атрі. Згідно з “Магабгаратою” (12.201.3–4), “у Брагми сім синів, великих душ самосущих: Марічі, Атрі, Ангїрас, Пуластья, Пулаха, Крату й Васіштха”.

Семеро мудреців асоціюються також із зірками Великої Ведмедиці – слова ṛṣī (“мудрець”) і ṛkṣa (“зірка/сузір’я/ведмідь”) співзвучні.

¹⁵ У пуранах Санака, Санандана, Санатана й Санаткумара – четверо вічно юних синів Брагми, які першими з’явилися з його розуму. Деякі перекладачі пов’язують числівник “четверо” з Ману, але така кількість пращурів людства не є типовою для індійської міфології, згідно з якою за “день Брагми” один одного змінюють чотирнадцять Ману (див. примітки до 4.1 і 9.7).

¹⁶ *Народжені розумом* – “Розумом Брагма породив синів: Марічі, Атрі з Ангїрасом, Пуластью, Пулаху, Крату та сьомого – Дакшу” (Магабгарата 12.200.17). У цьому переліку Васіштха замінений Дакшею. В інших джерелах імена варіюються ще істотніше, зокрема в коментарях Гаудапади до першої каріки Ішваракришни читаємо: “Санака, Санандана, третій – Санатана, Асурі, Капіла, Водгу й Паньчашікха – ці сім синів Брагми названі великими мудрецьями”. У “Магабгараті” (12.327.61–64) наводиться також “об’єднана” версія: “Марічі, Ангїрас, Атрі, Крату, Пуластья, Пулаха, Васіштха – ці семеро породжені думкою [Брагми]... Сана, Санатсуджата, Санака, Санандана, Санаткумара, Капіла та сьомий – Санатана – ці семеро риши [також] зуться синами розуму Брагми”.

¹⁷ Слова *vetti tattvatas* (“справді знають”) вже звучали у віршах 4.9 і 7.3

¹⁸ Під *йогою* тут, вочевидь, слід розуміти здатність творити чудеса (пор. з 9.5).

¹⁹ Замість “возз’єднується [зі Мною] непохитною йогою” (*avikampena yogena yujate*) можна було б написати “займається непохитною йогою”.

²⁰ Про *Джерело всього* див. також вірші 7.6, 9.18, 10.15.

²¹ Дієслово *pravartate* (“походить”) було вжито також у вірші 5.14.

²² “...знає Мене як Пурушоттаму, той знає все й *від усього серця* поклоняється Мені” (Бгагавадгіта 15.19). “Мудрі, які знають давній Вищий Прихисток (*āśraṇa*), якому поклоняються розумом, наблизившись до цієї Осаяної (*taijasa*) Подоби (*gūra*), після смерті здобувають вищий супокій (*śānti*)” (Магабгарата 1.85.27).

²³ Як приклад тих, хто завжди розмовляє про Бога, індійські коментатори часто називають згаданих у примітці до шостого вірша чотирьох Кумарів: один з них завжди розповідає, а решта троє слухають. У вірші 18.68 Кришна каже: “Хто відкриє цю найвищу таємницю Моїм бгактам, [той], виявивши вищу відданість Мені, безсумнівно, прийде до Мене”.

²⁴ Словом *зосереджений* умовно перекладено санскритський термін *yukta*, який має також багато інших значень, наприклад: “возз’єднаний”; “йог”; “побожний”; “стриманий”.

²⁵ *Буддгі-йога* згадується також у віршах 2.49 і 18.57. Тут Рамануджа тлумачить цей термін як “стан зрілої релігійної відданості Богу”, а Шьянкара – “істинне розуміння Бога”.

²⁶ Варіанти перекладу: “Я, перебуваючи у своєму бутті” чи “Я, присутній у [іхній] духовній любові (*bhāva*) [до Мене]”.

²⁷ У вірші 18.72 Кришна запитує: “Партхо, чи уважно ти слухав? Чи розвіяна твоя, Дгананджає, омана, [причина якої] – невігластво?”.

²⁸ Концепція *Обителі* Бога (*dhāman*) набула великого поширення у вішнуїзмі, священні тексти якого описують “вічні розваги (*līlā*)” Божества в оточенні відданих йому душ і казкових корів *субагі* (звеличенню корів присвячені глави 13.76–82 “Магабгарати”). Зокрема, у такому творі традиції *паньчаратра* [Schrader 1916], як складена близько XIII ст. [Matsubara 1994] “Брагма-самгіта”, сказано: “Великий Притулок (*pada*), що називається Гокулою, – лотос із тисячею пелюсток. Його вінчик (*karṇikāra*) – Обитель (*dhāman*) того [Господа], що виникла з частинки Його нескінченності” (Брагма-самгіта 5.2). Ця *go-kula* (дослівно “корівник”) у 37-му вірші “Брагма-самгіти” названа Голокою. Слово *go-loka* (“коров’ячий світ”) зустрічається також у “Бгагавата-пурані” (10.27.1), де описані земні розваги Кришни: «Коли

[Кришною] був піднятий пагорб Говардгана, аби захистити Вадж від дощу, тоді до Кришни з Голоки прийшла корова Сурабгі (яку нерідко ототожнюють зі згаданою у вірші 10.28 “Бгагавадгіти” Камадуг) разом з [богом] Індрою». Цікаво, що прибічники культу Кришни, коментуючи цей пуранічний вірш, твердять, що тут ідеться про якийсь інший “коров’ячий світ”, оскільки боги, з Індрою включно, мешкають у матеріальному світі й не мають доступу до духовної Обителі Кришни (див. також вірш 7.23 “Бгагавадгіти”).

²⁹ Слово *rahitra* (“очисник”) вжите також у віршах 4.38, 9.2, 9.17, 10.31, 18.6. У “Ригведі” павітрою називається щідилко (фільтр) з овечої вовни, яким очищувався сік рослини *soma*.

³⁰ *Пуруша* – “людина”, “чоловік”, “душа”, “Дух”. У класичній санх’ї Пуруша і пракриті (матерія) розуміються як два вічних начала; Пурушу, чоловічий принцип, називають бездіяльним, але сказано, що його присутність необхідна для прояву активності жіночого принципу (пракриті). “Позаяк Я перевершую тліне й вищий навіть за невмируще, у світі й Ведах Я відомий як Пурушоттама” (Бгагавадгіта 15.18).

³¹ *Нарада* – божественний мудрець. “Прикрашений великою аскезою, здатний бачити вищі й нижчі світи, Нарада, хоча був звичайним (*sāmānya*) мудрецем (*ṛṣi*), зрівнявся з тими, хто мешкає у світі Брагми. Великий безгрішний аскет, сяючи, наче Брагма, мандрував трьома світами як заманеться (*yathā kāmaṁ*)” (Магабгарата 12.221.4–5). Він часто виступає посланцем богів до людей. Наприклад, коли Кришна, щоб запобігти війні, прибув до Кауравів як посол Пандавів, він “побачив у повітрі мудреців на чолі з Нарадою” (Магабгарата 5.92.41). Йому приписують авторство деяких гімнів “Ригведи”. Нарада зазвичай вважається сином Брагми й богині вченості Сарасваті та, подібно їй, зображується з віною (струнним інструментом), бо “мистецтво гандгарвів (небесних музикантів) знає Нарада” (Магабгарата 12.203.19a). Нарада ушавлений як основоположник бгакті-йоги; ціла глава (223) дванадцятої книги “Магабгарати” присвячена озвучуванню Кришною великих чеснот цього бгакта, якому Вішну-Нараяна сказав: “Ти найвищий з безроздільно відданих (*ekāntika*) [Богу]” (Магабгарата 12.326.12c).

Див. також 10.26.

³² Іноді *Асіту* й *Девалу* сприймають як одну особу; “Асіта Божественний” – це давній повелитель магії та автор низки гімнів “Ригведи” (з 9.5 по 9.24). В інших випадках Девала представлений як син Асіти. Згідно з “Магабгаратою” (1.48.8), Асіта з Девалою входили до складу групи жерців, які здійснювали для раджі Джанамеджаї офірну церемонію, під час якої була розказана “Магабгарата”. “Найкращого з розумних (*buddhimat*), старого Асіту, який сидів [там], Нарада розпитував про появу й зникнення істот” (Магабгарата 12.267.2).

³³ *В’яса* (*vyāsa* “роздільник”) – тут ідеться про В’ясадеву, міфологічного персонажа, який нібито розділив єдину Веду на чотири частини (через що його називають ще Ведав’ясою), а також написав вісімнадцять пуран та “Магабгарату”: «Протягом трьох років, встаючи незмінно [вранці], відлюдник Кришна-Двайпаяна створив чудову оповідь – “Магабгарату»» (Магабгарата 1.56.32). Кришною-Двайпаяною (“смагливим острів’янином”) В’ясу називають тому, що він був народжений донькою рибалки (яку звали Сат’яваті) на острові посеред річки Ямуни. Його батьком вважається аскет Парашьяра.

“[Син раджі Шянтану] Чітрангада, ще недорослий (*arṅārta-yaunvana*), був убитий гандгарвом. Отож раджею став Віч’травір’я. Віч’травір’я одружився з обома дочками раджі Каші та його дружини Каусальї: Амбікою й Амбалікою. Але Віч’травір’я помер бездітним” (Магабгарата 1:90:52–54). Про подальші події його брат (по батькові) Бгішма розповідає так: “Про братових дружин тоді благав великого мудреця В’ясу. Разом з [його] матір’ю (Сат’яваті, вдовою раджі Шянтану) я умилиствив цього мудреця заради потомства, і він виявив свою ласку. Трьох синів він тоді породив” (Магабгарата 5.145.34c–5.145.35e).

«Силою аскетизму й брагмачар’ї розділивши [на частини] вічну Веду, син Сат’яваті створив це священне сказання (“Магабгарату”). І той нащадок Парашьяри, вчений мудрець-брагман Кришна-Двайпаяна, який суворо дотримується обітниць, праведний і могутній, за велінням своєї матері й мудрого сина Гангі (Бгішми) породив колись через дружин Віч’травір’ї трьох Кауравів, які наче вогонь. І, породивши Дгритараштру, Панду й Відуру, він, мудрий, повернувся у свою обитель до аскетичного життя» (Магабгарата 1.1.52–55). Отже, В’яса є фактичним батьком Дгритараштри й Панду. Див. також примітку до вірша 1.17.

³⁴ *Кешьява* (*keśava*) – ім’я Кришни, яке перекладають як “кучерявий” або “той, хто знищив [волохатого демона] Кешіна”.

³⁵ Демони (dānava) – клас ворожих богам і людям надлюдських істот (асурів). Данави вважаються нащадками Каш'япи й Дану, дочки Дакші.

³⁶ Пор. з 10.2.

³⁷ Слова *завдяки собі* (ātmanātmāna) вже звучали у віршах 6.5 і 6.20.

³⁸ Puruṣottama – “найвищий пуруша”.

³⁹ Слово bhūta-bhāvana (“джерело всього” або “буття істот”) було вжито у вірші 9.5.

⁴⁰ Про *Бога богів* (deva-deva) див. також у наступній главі вірші 13, 25, 37. Стосовно Кришни епітети deva-deva та bhūteśa (Господь істот) у “Магабгараті” звучать багато разів, наприклад: “Кешява (Кришна) рішучий, наймудріший з істот, могутній (pratāpavat) Господь усіх істот, Бог богів” (Магабгарата 5.81.35).

⁴¹ Зі словами arhasi aśeṣa (“можеш/маєш вичерпно”) Арджуна вже звертався до Кришни у вірші 6.39.

⁴² Про велич (vibhūti) згадувалося у вірші 10.7.

⁴³ *Перебуваєш [у них]* (taṣṭhasi) – варіант перекладу: “залишаєшся [незмінним]”. Пор. зі вступом до “Ішя-упанішади”: “[Хоча] з Повного повне вилучене, Повне залишається [тим самим]”.

⁴⁴ Тут “чудотворець” (yogin) – той хто володіє йогою як мистецтвом творити чудеса. У вірші 9.5 Кришна казав Арджуні: “Бач Мою всевладну йогою!” Див. також 10.7 і 10.18.

⁴⁵ Пасивний діеприкметник майбутнього часу cintya утворений від √cint. Утворені від цього кореня слова наявні також у віршах 6.25, 8.8, 9.22.

⁴⁶ Джанардана (janārdana) – ім'я Кришни, яке на Заході перекладають як “Той, хто спонукає людей” або “нищить [лихих] людей”, а в Індії – “Той, до кого звертаються з молитвами”.

⁴⁷ Пор. з 10.7.

⁴⁸ “Ми ж не наситимося [розповіддю] про поступ (vikrama) Того, Хто оспіваний у найкращих віршах” (Бгагавата-пурана 1.1.19). У “Мокшадгармі” Юдгіштхіра каже Бгішмі: “Наче нектаром безсмертя (amṛta), не можу насититися твоїм словом... Не можу насититися тут, Індру раджив, слухаючи оповіді, що мов нектар... Ніяк не насичуюся, слухаючи нектар найкращих [оповідей]” (Магабгарата 12.279.1c, 12.291.6c, 12.310.4c).

⁴⁹ *Куру* (kuru) – легендарний раджа, предок Дгритараштри й Панду.

⁵⁰ “Таразд! Сину [раджі] Панду (rāṇḍu-pandana), оповім тобі давню бувальщину. Про те, що виникло завдяки моїй величч (tejas), слухай, Партхо, із зосередженим розумом (ekamanas)” (Магабгарата 12.329.2).

⁵¹ Гудакешя (guḍākeśa) – це ім'я Арджуни індуси зазвичай перекладають як “той, хто переміг сон” (guḍāka + īśa букв. “володар сну”), але на Заході санскритологи пишуть “кучерявий” (guḍā-keśa).

⁵² “Пуруша, розміром з великий палець (aṅguṣṭha-mātra), внутрішній Атман, завжди в серці людей... Хто його відає, той стає безсмертним” (Шветашватара-упанішада 3.13). Пор. також із 13.17, 15.15, 18.61.

⁵³ “Він (Вішну) – початок, Він – середина, і Він – кінець істот. Він творець і творіння, діяч (kartar) і те, що має бути зроблено (kārya). Він спить, знищивши світи наприкінці юги; прокинувшись на початку [нової] юги, створює світ” (Магабгарата 12.327.89). Цікаво, що в десятій книзі “Магабгарати” (10.17.9) Кришна каже те саме про Магадеву (Шіву): “Адже він, нащадку Бгарати, початок, середина й кінець істот. Увесь цей світ рухається (vicesṭate) завдяки Його діям”. Див. також 10.32.

⁵⁴ *Адітьї* – 12 божеств, синів Адіті (дочки Дакші) й Каш'япи, сина Марічі. “Від Адіті походять дванадцять адітьїв, володарів світів (bhuvaneśvara)... Той наймолодший з адітьїв перевершував усіх чеснотами” (Магабгарата 1.59.14–16). “Бгага, Аншя, Ар'яман, Мітра, Варуна, Савітар, Дгатар, вельми дужий Вівасван, Пушан, Тваштар та, звісно, Індра; дванадцятого звать Вішну. Це дванадцять адітьїв, породжених Каш'япою” (Магабгарата 12.201.15–16). У “Бригадараньяка-упанішаді” (3.9.5) Яджнявалк'я пов'язує їх із дванадцятьма місяцями: “Звісно, дванадцять місяців року – це адітьї. Вони приходять, вносячи все це. Вони [названі словом] *адітьї* тому, що приходять, вносячи (ādadānā) все це”.

⁵⁵ *Вішну* – верховне божество вішнуїзму; зазвичай Кришна вважається його земним втіленням (однак адепти культу Кришни вважають вищим Божеством його, а Вішну – проявом Кришни). “Я з'являюся як дванадцятий адітья – син Адіті й Каш'япи” (Магабгарата 12.326.75). У “Нараяніі” Кришна пояснює: “Нашадку Бгарати, через це бажання (iṣ) і

за три кроки, [якими Я покрив увесь Усесвіт], Я, Партхо, відомий як Вішну” (Магабгарата 12.328.38).

⁵⁶ *Марути* – божества бурі й вітру (їх є 21 чи 49), діти Рудри, які, згідно з Ведами, допомогли Індри перемогти дракона Вритру й звільнити води рік, які проковтнуло чудовисько. Описуючи “країну заходу”, “Магабгарата” (5.108.8, 18с) відзначає: “Тут заснулу богиню Діті, яка носила в утробі, Шякра (Індра) звільнив від плоду: так народився сонм марутів... Тут обитель Марічі та великого мудреця Каш’япи”.

⁵⁷ *Марічі* (тагісі “промінь”, “міраж”) тут є ім’ям вітру, а не старшого сина Брагми (батька Каш’япи).

⁵⁸ *Nakṣatra* – “сузір’я”, “зірка”, “перли”.

⁵⁹ Відомий індійський місіонер зробив далекоюжні висновки: “З цього вірша можна зрозуміти, що Місяць є однією із зірок (nakṣatṛāṇām ahaṃ śaśī). Тобто зірки, що мерехтять у небі, теж відбивають світло сонця”. Однак конструкцію з родовим відмінком множини зовсім не обов’язково розуміти в сенсі “один з”; у деяких випадках потрібно використовувати прийменник *серед* (тобто “в оточенні”). Наприклад, було б дуже дивно замість фрази “серед корів (gavām) – бик, серед жінок (strīṇām) – чоловік” (Магабгарата 14.43.2с) прочитати “з корів – бик, із жінок – чоловік”.

“Князь (adhīra) планет – Сонце, сузір’їв – Місяць” (Магабгарата 14.43.6).

⁶⁰ *Самаведа* – “Веда піснеспівів”. Її гімни здебільшого запозичені з “Ригведи”, але розташовані в порядку виконання їх співаками під час священних церемоній, опису ритуалу яких присвячена друга половина цієї Веди. “Самаведа” – найдавніша пам’ятка індійської музики, оскільки є “пісенники” (gāna), у яких текст супроводжується нотами.

⁶¹ *Індра* – громовержець, правитель богів. Тут він названий Васавою (vāsava) – очільником восьми *васу* (див. прим. до наступного вірша; сам Індра до васу не зараховується).

⁶² Розум виконує функції координатора діяльності чуттів: “Розум (manas) керує чуттями (indriya), як візник – кіньми” (Магабгарата 12.231.11а).

⁶³ *Рудри* – одинадцять божеств, супутників Шіви. Список їхніх імен у різних джерелах істотно варіюється. У “Бригадараньяка-упанішаді” (3. 9,4) сказано: “Десять життєвих органів (grāṇa) у людини й одинадцятий – розум (ātman). Коли вони виходять з цього смертного тіла, то змушують [родичів покійного] плакати. Тому ті, які змушують плакати (rodāyanti), [звуться] рудрами”.

⁶⁴ Шіва (śiva “добрий”) – бог, який руйнує Всесвіт. Разом з Вішну й Брагмою входить до Трімурті, трійці верховних божеств індуїзму. Шіва відповідає за гуну *тамас*, Вішну – за *саттву*, Брагма керує *радžasом*.

⁶⁵ *Якші* – надлюдські істоти невисокого рангу (upadeva), почет Кубери. Вважаються нащадками Каш’япи та його дружини Кхаси. Людям якші можуть і допомагати, і шкодити.

⁶⁶ *Ракиаси* – перевертні-людожери, які особливо вороже ставляться до брагманів.

⁶⁷ *Володар скарбів* – Кубера, бог багатства, скарбів і земних надр, зведений брат Равани, ватажка ракшасів. Обителлю Кубери (як і Шіви) вважається гора Кайласа в Гімалаях.

⁶⁸ *Васу* – вісім богів, залежних від Індри. “Вісьмома васу вважаються: Дгара (земля), Дгрува (полярна зірка) і Сома (місяць), Агар (день), Аніла (вітер) й Анала (вогонь), Прабгаса (зоря) і Пратьюша (світло)” (Магабгарата 1.60.17). У Ведах місце Агара займав Апас (води). Згідно з “Бригадараньяка-упанішадю” (3.9.3), “вогонь, земля, вітер, повітряний простір, сонце, небо, місяць, зірки – це васу. Адже в них – перебування (vasu) всього цього, тому [вони звуться] васу”.

“Вісім васу внаслідок прокляття, [накладеного на них мудрецем] Васіштхою, і веління Індри народилися від Гангі як сини Шянтану. Молодшим з них був Бгішма” (Магабгарата 1:61:68–69а). Щоб влітисся на землі, васу звернулися за допомогою до Гангі: «Ми прокляті, велика ріко, великодушним Васіштхою, [який] розсердився через [наш] незначний (апа) проступок... Він у гніві прокляв нас і сказав: “Ви народитесь в утробі!” Сказане знавцем Брагмана (brahmanavādin) неможливо змінити. Тому ти, набравши людської подоби, народи нас, васу, на землі як своїх синів, щоб не потрапити нам у нечисту людську утробу» (Магабгарата 1.91.11–14). Також вони попросили: “О та, яка тече через три світи, ти маєш кидати своїх синів у воду, коли вони народяться, аби недовгим був для нас час спокутування!” (Магабгарата 1.91.18). Вийшовши заміж за царя Шянтану, Ганга виконала їхнє прохання, але кинути в річку молодшого сина їй завадив чоловік. Через це Ганга сама піднялася на

небо, а Бгішма (втілення Прабгаси) залишився на землі. “Бгагавата-пурана” (1.9.9) називає його Васуттамою – “найкращим з васу”.

⁶⁹ Тут вогонь названий словом *rāvaka* (“чистий, яскравий”).

⁷⁰ *Меру* – міфічна гора в центрі Всесвіту, навколо якої обертаються світила й на якій розташована обитель Брагми.

⁷¹ Партха (*pārtha* “син Притхи”) – ім’я Арджуни.

⁷² *Бригаспати* – онук Брагми, син Ангїраса, жрець і наставник богів: “В Ангїраса народився син. Боги зраділи народженню божественного жерця (*puṅhita*)” (Магабгарата 12.323.1). В астрології Бригаспати – планета Юпітер.

⁷³ *Сканда*, або Карттікея, – бог війни, син Шіви. Зображується верхи на павичі зі списом в руці.

⁷⁴ *Бригу* – давній мудрець, ім’я якого зустрічається ще в “Ригведі”. У “Магабгараті” він названий сином Брагми. Згідно з пуранами, Бригу, щоб продемонструвати перевагу Вішну над Шівою і Брагмою, вдарив Вішну ногою в груди. Той не тільки не розсердився, а й попросив у Бригу вибачення: мовляв, груди занадто жорсткі, і шановний, мабуть, забився. Нібито відтоді груди Вішну прикрашені Бригу-падою (відбитком стопи Бригу), що свідчить про нескінченне терпіння Бога. Ім’я Бригу наявне також у назві астрономічного трактату “Бригу-самгіта”.

⁷⁵ Про склад *Ом* див. примітку до вірша 7.8. “Треба знати, що склад *Ом* (*akṣara*) – нетлінний (*akṣara*), він – Брагма й Праджапати” (Закони Ману 2.84). (Однак у деяких виданнях “Законів Ману” замість другого *akṣara* стоїть *duṣkara*).

⁷⁶ Тут рецитація мантри (джапа) розглядається як вища із символічних офір (про інші див. 4.25–30, 4.33, 9.15, 18.70). “Видно, що плід і йоги, і рецитації дуже великий. Вийшовши за межі всіх світів, [прибічники йоги й рецитації] ідуть куди заманеться” (Магабгарата 12.193.27).

⁷⁷ *Ашваттха* – піпал, індійська священна смоківниця (*Ficus Religiosa* Linn), споріднена з баньяном. Про її “смачні плоди” (*pīpalaṃ svādu*) йдеться в знаменитій алегорії “Ригведі” (1.164. 20) про двох птахів (душу й Бога), які сидять на гілках дерева-тіла. Це дерево, що може розростися до гігантських розмірів, часто згадується в текстах індуїзму як символ матеріального світу. “Як усередині зернятка ашваттхи перебуває величезне дерево, яке, виявляючись при проростанні, стає видимим, так виявлений [світ] виникає з Невиявленого” (Магабгарата 12.204.2). У листя ашваттхи довгий і тонкий черешок, тому листя ворухиться навіть при слабкому вітрі, що наче переміщує цю рослину з категорії нерухомих об’єктів до групи істот, які рухаються. Ашваттха нерідко стає об’єктом релігійного поклоніння. Див. також 15.1–4.

⁷⁸ *Гандгарви* – небесні музиканти, співаки й танцюристи.

⁷⁹ *Чітраратха* – ватажок гандгарвів, якого перемиг Арджуна. Ставши потім його приятелем, Чітраратха навчив Арджуну музики й танців.

⁸⁰ *Siddh* – “той, хто досяг успіху, досконалості” або “той, у кого є надприродні здібності (*siddhi*)”. Див. також 11.21–22 і 11.36.

⁸¹ *Капіла* – легендарний засновник філософії санкх’я, син мудреця Кардами й Девагуті. “Прибічники санкх’ї називають Капілу володарем істот (*praajāpati*), найбільшим мудрецем (*paramarṣi*)” (Магабгарата 12.211.9а). Гаудапада в коментарі до першого вірша “Санкх’я-каріки” пише: “Разом із Капілою з’явилися дгарма, знання, неприв’язаність (*vairagya*) і владність (*aīśvarya*). Народжений з такими чеснотами, він, побачивши світ зануреним у сліпий морок безперервності сансари, відчув до нього жалість і виклав своєму родичу брагманові Асурі, який прагнув пізнання, це вчення про 25 принципів (*tattva*) – вчення, завдяки якому знищується страждання”. Див. також прим. до 2.39.

⁸² Коли боги, об’єднавшись із демонами, збивали океан, щоб добути нектар безсмертя, спочатку з морської безодні виринуло кілька інших скарбів, серед яких були білий кінь *Уччайшравас* (*ucśaiḥśravas*) і білий слон *Айравата* (*aigāvata*), який став їздовою твариною Індри. Як один з дігннів (“слонів сторін світу”) Айравата охороняє схід. У “Магабгараті” сказано, що коня Індра теж узяв собі, але в “Рамаяні” про “Уччайшраваса” йдеться у зв’язку із Сур’єю (сонцем).

⁸³ *Князь* – *paṅādhipa* (букв. “повелитель людей”).

⁸⁴ “Зосереджені, концентруючись на чомусь реальному (*sattā*), реальному поклоняються. Стійко віддані, вони цілком Суще шанують, пізнають (*abhyasyanti*) вічного, названого

Блискавкою (vidyut), вищого Бога; спопеливши гріхи аскезою, в останню годину Йому поклоняються” (Магабгарата 12.210.24e–25). “Повчання (*ādeśa*) про цей [Брагман]: це те, що виблискує в блискавці, що блимає [в оці]” (Кена-упанішада 4.4). “Він завдяки Атману побачить Атман – як вогонь блискавки (*vaidyut*) в просторі” (Магабгарата 12.232.18a–18c).

У “Магабгараті” (12.329.25) сказано, що блискавка (*vajra*) бога-громовержця Індри була зроблена з кісток святого відлюдника Дадгічі: «Ті [боги] сказали йому: “Заради блага світу хай зволить шановний полишити тіло”. Тоді великий йог Дадгічі, який однаково сприймав насолоду й страждання, спокійно занурившись у самадгі, полишив тіло. Коли він дістався Великого Атмана, Дгатар, зібравши його кістки, зробив блискавку. Цією зробленою з кісток брагмана незламною, необорною блискавкою, у яку ввійшов [бог] Вішну, Індра вбив Вішварупу й відтяв йому голову» (Магабгарата 12.329.26E–27C).

⁸⁵ *Kāmaduh* або *kāmadghenu* (“корова бажань”) – казкова істота, яка чарівним способом здійснює бажання свого господаря. “Магабгарата” й пурани містять розповідь про те, як вона стала причиною сварки між мудрецем Васіштхою і царем Вішвамітрою.

⁸⁶ *Кандарпа*, або Кама, – син Брагми, бог кохання (схожий на Купідона римлян). Зображується верхи на папузі; озброєний луком, на якому замість тятиви – бджоли, і квітковими стрілами. Його втіленням вважається Прадьюмна, син Кришни й Рукміні.

⁸⁷ *Васукі* – вагажок змії, столиця якого, Бгогаваті, розташована в підземному царстві. Під час збивання океану Васукі обмотався, наче мотузку, навколо “колотівки” (гори Мандара), а демони (*asura*) і боги навперемінки тягнули до себе відповідно голову й хвіст змія. При цьому з його пащі виривалося полум’я, яке обпалювало асурів, тоді як богів відсвіжував дощ, що йшов із хмар сконденсованої пари.

⁸⁸ *Ананта* (“безмежний”), або Ананта-шеша, – головний з *nariv* (надлюдських змієподібних істот), символ нескінченності, тисячоголовий змії. Вішну в “йогічному сні” (*nidrā-yoga*) спочиває “на “ліжку” (*śayana*), [утвореному] кільцями змія [Ананти], оточений колом світла (*jvālā-mālā*)” (Магабгарата 12.335.58c). “Могутній Баладева (він же Баларама, брат Кришни) був часткою (*aṃśa*) Шеші” (Магабгарата 1.61.91a). Завершивши свою земну місію, цей “Бгагаван Ананта, який за велінням прадідів силою йоги підтримував землю, пішов у Расаталу (підземний світ зміїв)” (Магабгарата 18.5.20). Наприкінці життя Брагми “вогнем, [що вийшов] з вуст Ананти, спопеляється [світ]” (Бгагавата-пурана 2.2.26).

Калькуттське видання “Магабгарати” та переклад К. М. Гангулі містять главу CCLXXXV (яка не ввійшла в критичне видання) із назвою “Дакша виголошує тисячу імен Шіви”. У віршах 58–59 Дакша, звертаючись до Шіви (а не до Вішну), каже йому: “Ти – Ананта зі зміїв, зі зброї – блискавка”.

⁸⁹ У найдавніших частинах Вед Варуна виступає як пов’язаний з небом та водами бог, хранитель морального закону, який карає грішників. Із часом Варуна став сприйматися як бог океану. Він зображується верхи на макарі (див. примітку до вірша 10.31), з мотузкою петлею в руці (якою вловлює грішників і демонів); його обитель розташована в глибинах західного океану: “Для захисту вод пан (*bhagavat*), божественний Каш’япа, поставив тут Варуну раджею морських чудовиськ (*yādas*)... Тут житло раджі змії (*raṇnaga*) Ананти. І тут неперевершена обитель Вішну, у якого немає ні початку, ані кінця” (Магабгарата 5.108.3, 17).

⁹⁰ *Ар’яман* – один з дванадцяти адітьїв, володар душ покійних предків (див. примітку до 1.42). “Пан (*bhagavat*) Ар’яман та інші... повідали приписи (*pradeśa*) та породили істот (*bhuvana*)” (Магабгарата 12.201.10).

⁹¹ *Яма* – правитель загробного світу, божество-хранитель південного краю землі. Бога Яму нерідко називають Дгарма-раджею, оскільки він справедливо судить померлих, направляючи праведників у рай, а грішників запроторює в пекло. “Яма – бог нищівного часу (*kālāntaka-yama*)” (Магабгарата 3.23.30, 3.138.12, 3.154.4, 3.175.15, 3.297.9). У “Бгагавата-пурані” (1.13.15) сказано, що, коли Яма внаслідок прокляття, накладеного на нього відлюдником Мандав’єю (про це див. главу 101 першої книги “Магабгарати”), змушений був народитися шюдрою (Відурою, сином В’яси й служниці), посаду божества посмертної спокути займав Ар’яман.

У фразі «з тих, хто приборкує (або “вершить правосуддя”), Я Яма» наявна гра коренем уам: *yamaḥ samyamatām aham*.

⁹² *Дайтьї* – клас демонів (*asura*), супротивників богів; нащадки Каш’япи й Діті.

⁹³ Праглада – син правителя демонів Гіраньякашіпу. Як бгакт Вішну Праглада з дитинства потерпав від усілякого насильства з боку батька: дитину кидали у вогонь, під ноги слону, скидали з вершини гори й намагалися отруїти, але Бог завжди приходив на допомогу своєму шанувальнику. «Коли Вішну в подібі Нарасінги знищив його батька, він (Праглада) став повелителем (pati) дайтїв... Потім він досяг блиску величі та як той, чий вчинки чисті (karma-sūdhī-karīn), [дістав] потомство й нову найбільшу владу. Коли [термін] його панування добіг кінця, він, позбувшись “доброго” і “поганого”, завдяки медитації на Бога здобув спасіння (pīgvāṇa)» (Вішну-пурана 1.20.32–34). У “Мокшадгармі” Праглада охарактеризований як “неприв’язаний, вільний від гріха, нащадок знатного роду, навчений у Писанні (bahuśruta), не закоснілий в его (anahatkāra), такий, що стоїть у саттві, радіє своєму стану (samaya), байдужий до ганьблення і прославляння, стриманий (dānta); такий, що мешкає в пустому будинку, знає появу і зникнення нерухомих істот і тих, котрі рухаються, не радіє приємному, не засмучується через неприємне, однаково [байдуже] дивиться на золото і грудку глини, твердо знає, що для нього [справді] добре, рішучий у судженнях, знає високе і низьке, знає все, на все дивиться однаково” (Магабгарата 12.215.4–7).

⁹⁴ Тут гра слів: kālāḥ kalayatām. “Дгананджає, корінь усього цього – час, [він є] сіменем світу; і саме час знову вбирає в себе [все] як захоче” (Магабгарата 16.9.33). Див. також 10.33, 11.32.

⁹⁵ Лев – mṛgendra (“Індра звірів”). Іноді цим словом називають тигра, наприклад: «Тигр (śārdūla) переді мною, наближається. Без страху спитаю його: “Шановний володарю звірів (mṛgāṇām adhipa), ти правитель цих хашів... Розрадь мене, Індро звірів (mṛgendra), чи не бачив ти Налу?”» (Магабгарата 3.61.30с–32).

⁹⁶ Vainateya – ім’я по матері Гаруди, гігантського орла, на якому літає Вішну. Сказано, що шелест його крил звучить гімнами “Самаведи”. Одного разу, вважаючи себе несправедливо скривдженим, Гаруда, викладаючи Індрі суть своїх претензій, серед іншого заявив: “Чи є хтось сильніший за мене? Я ношу на собі Вішну!” Однак Вішну відповів: «“Немічний ти, Гарудо, [лише] в уяві бачиш себе могутнім. Весь троїстий світ не в силах підтримати моє тіло! Я сам себе ношу, ношу й тебе! Підтримай-но лишень одну Мою ліву руку!...” Тоді на його плече Бгагаван поклав свою руку; той від ваги руки знесилився і впав, знепритомнівши. Також важко, наче земля з горами разом, видалася йому сама лише рука!» (Магабгарата 5.103.19–23).

⁹⁷ Рама – сьоме велике втілення Вішну, син раджі Дашьяратхи, який володарював у місті Айодг’я. Життєпису Рами присвячена “Рамаєяна”, епічна поема обсягом у 24 000 віршів. Легендарного автора “Рамаєяни” називають ādikavī – “перший поет”.

⁹⁸ Макара – міфічна істота, схожа водночас на дельфіна, крокодила та акулу; емблема Ками. Верхи на макарі пересувається Варуна. В індійському зодіаку Макара – назва сузір’я Козерога.

⁹⁹ Ганга тут названа ім’ям Джагнаві (jāhnavī “дочка Джагну”). Коли Вішну влаштував сходження великої ріки на землю, шум води, що лилася з небес, порушив медитацію мудреця Джагну, який одним ковтком випив потік. Пізніше річка вилилася з його вуха, наче народившись наново.

¹⁰⁰ “Істоти походять від Нього, а також ідуть до розчинення (pralaya) в Ньому ж” (Магабгарата 5.44.23с). “...Лише знавці (vijānat) можуть [насправді] побачити Гарі (Кришну) – давнього мудреця (ṛṣi), душу Вед (vedātman), найкращого з усього непохитного у світі, виникнення і знищення [світу], володаря (nātha) минулого, майбутнього й теперішнього” (Магабгарата 2.3.1с–11с).

¹⁰¹ Наука про душу – adhyātma-vidya. Про адг’ятму див. примітку до вірша 7.29, а також 8.3.

¹⁰² Як аргументація vāda зараховується до шістнадцяти падартх (предметів) ньяї (однієї з шести даршян – “правовірних” шкіл індійської думки).

¹⁰³ Як і в українській абетці, в алфавіті санскриту літера *A* стоїть на першому місці. Звуки *e* та *o* індоевропейської прамови в коренях санскриту поступилися звуку *a*. Звук *a/ā* в санскритських словах зустрічається частіше за всі інші (наприклад, у п’яти складах слова “Магабгарата” немає жодного іншого голосного), тому при використанні алфавіту деванагарі цю букву після приголосних просто не пишуть: якщо до приголосної літери не доданий ніякий значок, то приголосний звук вимовляється в сполученні з *a*. Рамануджа в коментарі цитує “Айтрея-араньяку” (3.2.3): “У літері *A* – вся мова”.

¹⁰⁴ *Двандва* – тип складного слова, між обома частинами якого можна поставити сполучник *і*.

¹⁰⁵ Час уже згадувався у вірші 10.30. У вченні Мадгви час, що діє у сфері матерії, зарахований до категорії “вічно-невічне”.

¹⁰⁶ Пор. з 9.15 і 11.11. Іноді у всюдиліцьому Хранителі (*dhātār*) коментатори вбачають Брагму (який зазвичай зображується чотириглавим, з обличчями, зверненими в різні боки).

¹⁰⁷ “[Усе] творить і руйнує час. Немає іншої причини” (Магабгарата 12.220.72с). Див. також вірші 10.32, 11.28, 11.32.

¹⁰⁸ У санскриті всі слова, якими позначаються перераховані якості, мають жіночий рід. Водночас такі якості можуть бути представлені богинями, що їх уособлюють, наприклад: “Сидить великий Індра разом зі своєю дружиною Шачі разом з [уособленими] Красою (*śrī*), Багатством (*lakṣmī*)... Сором’язливістю (*hrī*), Славою (*kīrtī*) і Сяйністю (*dyuti*)” (Магабгарата 2.7.4–5).

¹⁰⁹ *Vṛhatsāman* (“великий наспів”) – адресований Індрі гімн “Самаведи”.

¹¹⁰ *Гаятрі* – віршовий розмір (три рядки по вісім складів) чи написаний ним вірш “Ригведи” (3.62.10). “З тих трьох Вед – по одній стопі з кожної – Праджapati Всевишній узяв гімн, присвячений Сонцю” (Закони Ману 2.77). *Гаятрі* називають дружиною Брагми й матір’ю чотирьох Вед. Цю священну мантру брагман має подумки повторювати вранці й увечері.

Чхандог’я-упанішада (3.12.1) стверджує, що “*гаятрі* – це все суще, що є тут”. “Бригадараньяка-упанішада” присвячує їй чотирнадцяту главу п’ятого (додаткового) розділу: “[Слова] земля, повітряний простір, небо [становлять] вісім складів, і з восьми складів [складається] також один рядок (*pada*) *гаятрі*. Цей [рядок *гаятрі*] і є ці троє... Цей [рядок *гаятрі*] і є ці [три Веди]. Хто знає, що таке цей рядок [гаятрі], той здобуває стільки, скільки [становить] це потрібне знання... І в цієї [гаятрі] є четвертий, видимий рядок, який сяє там, над світом... Той [рядок] утверджений на Істині (*satya*)... Якби хтось отримав ці три світи, повні всього, він здобув би [лише] перший рядок [гаятрі]. Якби він отримав стільки, скільки [становлять] ці три знання, то здобув би другий її рядок. Якби він отримав стільки, скільки [є] живого (*grāṇin*), то він здобув би її третій рядок. Але її четвертий, видимий рядок, який сяє над світом, ніким не може бути здобутий – бо звідки він міг би отримати такий [дарунок]?.. Навіть якщо багато [хмизу] кладуть у вогонь, він спалює усе. Так і якщо той, хто знає це [сокровенне вчення], скоїв навіть багато гріхів, він, розбивши все це на друзки (*sampśāya*), стає бездоганним (*śuddha*), чистим (*pūta*), вільним від старості, безсмертним”. Пор. 4.37 і 9.30–31.

¹¹¹ *Маргашірша* – календарний місяць, коли Місяць входить у сузір’я *mṛga-śiras* (“голова оленя”, п’ятий “місячний дім”), листопад-грудень.

¹¹² “Ти [хмара] з блискавкою (*taḍit*) у [своєму] лоні (*garbha*), *пори року*, моря” (Шветашватара-упанішада 4.4).

¹¹³ “Азартна гра (*devana*) й тоталізатор (*samāhvaya*) – це відкрита крадіжка; хай князь (*pṛatī*) завжди дбає про викорінення цих обох” (Закони Ману 9.222).

Здатність азартної гри поневолювати гравця відображена в одному з гімнів “Ригведи” (10.34): «Наче в старому коні, гідному лише на продаж, не бачу користі в гравцеві. Тепер інші обіймають дружину того, на чие багатство налетіла стрімголов гральна кісточка. Батько, мати й брати кажуть про нього: “Ми не знаємо [його]! Зв’яжіть його, виведіть його!” Ось я вирішую: “Не стану з ними грати, піду від товаришів, що [грати] квапляться”. Але кинуті кості подають голос, і поспішаю до них, наче коханка на побачення. Адже кості усіяні колбочками й гачками. Вони поневолюють, вони мучать, спопеляють».

¹¹⁴ Фраза “Я доблесть доблесних” вже прозвучала у вірші 7.10.

¹¹⁵ *Рішучість* – пор. з 2.41, 2.44.

¹¹⁶ *Саттва* (*sattva*) – “чистота, спокій”, одна з трьох *гун* (трьох аспектів матеріальної природи, через посередництво яких відбуваються її вияв і функціонування).

¹¹⁷ *Вришні* (*vṛṣṇī* “могутній”) – нащадок давнього раджі Яду, старшого сина Яяті. Від Вришні походить рід Кришні, одне з імен якого – *Варішнейя* (*vārṣṇeya* “нащадок Вришні”).

¹¹⁸ Про Васудеву див. примітку до вірша 7.19.

¹¹⁹ Дгананджая (*dhananḍjaya* “завойовник багатств”) – одне з імен Арджуни.

¹²⁰ Словосполученням *мудрий поет* перекладено санскритський термін *kaṇḍī*, який може також означати “пророк”, “бард”.

¹²¹ Ушьянас (Каві, Шюкра, Шюкрачар'я) – син Бгригу, жрець і наставник демонів-асурів, який знав таємницю оживлення мертвих. Щоб оволодіти цим мистецтвом, боги веліли Качі, синові Бригаспати (жерця богів), піти до Шюкри в учні: “Ти, юначе, зможеш сподобатися тому мудрецю та Деваяні, улюбленій дочці того [учителя], великого душею... Якщо Деваяні буде задоволена твоїм характером (śīla), вправністю (dākṣiṇya), шармом (mādhurya), поведінкою (ācāra) і стриманістю (dama), ти обов'язково здобудеш це знання” (Магабгарата 1.71.13–14). Асури вбили сина свого ворога, але Шюкрачар'я на прохання своєї дочки Деваяні оживив Качу. Тоді демони не тільки вбили його, а й спалили труп, а попіл висипали в чашу з вином, перемішали й дали випити Ушьянасу. Коли той у відповідь на благання Деваяні знову покликав Качу, то голос учня пролунав із черева наставника. Шюкрачар'я змушений був розкрити свою таємницю, після чого Кача вийшов назовні, розірвавши його бік, але одразу воскресив учителя. В астрології Шюкра – Венера.

¹²² Daṇḍa – “кийок”, “б'єрло”, “покарання”.

«Данда – засіб збереження і благополуччя філософії (ānvīkṣikī), троїстої [Веди] і господарської діяльності. Поводження з дандою – застосування покарання [як засобу] заволодіння тим, чим не володієш, збереження придбаного, збільшення збереженого, а також розподілу збільшених ресурсів між гідними [людьми]. Від неї залежить підтримання (yātrā) світу. “Тому хай той [правитель], який хоче підтримувати світ, завжди буде з піднятою дандою. Адже немає кращого засобу утримання під своєю владою істот, ніж данда”, – так кажуть учителі. “Ні”, – каже Каутілья. У кого сувора данда, того сахаються, а в кого данда м'яка, тим нехтують. А от того, хто застосовує данду як годиться, шанують. Бо розсудливе застосування данди дає людям дгарму, зиск (artha) і насолоду (kāma). Натомість [данда], яка через незнання застосована з пристрасстю і гнівом, обурює навіть тих, хто усамітнися в лісі (vānaprastha), і мандрівних ченців (parivrajaka), не кажучи вже про сімейних людей (grhastha). Не застосована [данда] призводить до такого стану, як у риб: за відсутності того, хто тримає данду, сильніший поїдає слабшого. А з нею з'являється захист» (Архташястра 1.4.3–15).

Цілий панегірик покаранню містить сьома глава “Законів Ману”. Наведемо невеликий фрагмент цих двадцяти восьми віршів (14–32): “Володар [Браhma] від початку створив сина – Данду, оборонця всіх живих істот, [втілення] дгарми, сповненої величі Браhми (brahma-tejomaṇya). Зі страху перед ним усі живі істоти, нерухомі й ті, що рухаються, приносять користь і не ухиляються від своєї дгарми” (Закони Ману 7.14–15).

¹²³ “Ясність розуму, м'якість, мовчазність, самовладання, чистота життя – це називається аскезою розуму” (Бгагавадгіта 17.16).

¹²⁴ Сім'я згадується також у віршах 7.10, 9.18, 14.4.

¹²⁵ Парантапа (parantapa) – ім'я Арджуни, яке означає “Той, хто карає (букв. обпалює) ворогів”.

¹²⁶ Словом “пишнота” перекладений санскритський термін tejas, який має багато значень: “вогонь”, “блиск”, “енергія”, “доблесть”, “велич”.

¹²⁷ У першому вірші попередньої глави йшлося про “найвище слово” Кришни, яке Арджуна тут називає “найвищою таїною”. Пор.: “Ця таїна (guhya), знання про [шлях] заради [спасіння] душі (puruṣa), [вчення], що розглядає виникнення, існування і зникнення істот, повідане найвищим з мудреців” (Санкх'я-каріка 69).

¹²⁸ У першій половині першого рядка цього вірша не вісім складів (як мало б бути у віршовому розмірі шлока), а дев'ять.

¹²⁹ Про появу й зникнення істот сказано також у віршах 7.6–7, 7.12, 10.4–5, 10.8, 10.20, 10.32.

¹³⁰ Слово paramēśvara (“Всевишній Господь”) вжито також у вірші 13.27. У віршах 4.6 і 5.29 ідеться про Господа (īśvara) і Великого Господа (mahēśvara).

¹³¹ Варіант перекладу: “Як Ти, Всевишній Господи, сказав про Себе, так це [і є]. Я бажаю побачити Твій Господній образ, Пурушоттама”.

¹³² У віршах 75 і 78 вісімнадцятої глави Санджая також називає Кришну “Владарем його”. У “Маусала-парві” “Магабгарати” (16.5.23) Кришна названий “Наставником його” (yogācārya).

¹³³ Про адітьїв і марутів див. примітку до вірша 10.21.

¹³⁴ Про васу й рудр див. примітку до вірша до 10.23.

¹³⁵ *Ашвіни* – брати-близнюки, божества ранкових і вечірніх сутінків. “Двома Ашвінами названі Насатья й Дасра; породив їх обох Мартанда (бог Сонця)” (Магабгарата 12.201.17). Ашвіни зцілюють від хвороб, рятують тих, хто потопає, і допомагають тим, хто вскочив у халепу.

¹³⁶ Слова “одразу весь Усесвіт” (*eka-stham jagat kṛtsnam*) повторюються в тринадцятому вірші.

¹³⁷ У “Магабгараті” (12.339.2) Брагма каже Рудрі: “Ні ти, шановний, ні я, ані хтось інший, пов’язаний з гунами, бачити Його не може; Той всеосяжний, який поза гунами, є видимим лише для очей мудрості (*jñānadṛṣya*), так вважають”. Ведійські мудреці молилися: “Дай нашому оку зір, зір нам самим, щоб бачити! Ми хочемо охопити поглядом це й осягнути його” (Ригведа 10.158.4).

¹³⁸ Заклик “Бач Мою всевладну його!” вже звучав у вірші 9.5.

¹³⁹ *Радже* – звернення до Дгритараштри (див. примітку до вірша 1.1).

¹⁴⁰ *Гарі* – ім’я-епітет Вішну й Кришни, а також деяких інших богів. Слово *harī* означає “жовтий” або “той, хто виносить” (від \sqrt{hr}/har – “брати, забирати”); серед похідних значень цього слова є “лев”, “кінь”. Кришна пояснює: “Я беру [свою] частку жертви; Я чудового жовтого кольору, тому Я відомий як Гарі” (Магабгарата 12.330.3). Шанувальники Кришни інтерпретують це ім’я як “Той, хто позбавляє страждань і вад; Визволитель”.

¹⁴¹ Наступні двадцять віршів мають паралелі в інших частинах “Магабгарати”. Зокрема, коли Кришна як посол Пандавів прибув до Кауравів, він сказав пихатому Дурйодхані: “В омані ти вважаєш, що я сам, і тому, зловмисний, хочеш силоміць схопити мене! Але ж тут Пандави й усі андгаки й вришнійці! Також тут усі адітьї, рудри, васу разом з великими мудрецами!” (Магабгарата 5.129.1–3). “Мовивши так, Кешява, винищувач ворожих героїв (*raga-vīra-han*), вибухнув сміхом. І коли Шяурі, величний душею, сміявся, з нього вийшло тринадцять вогняних спалахів розміром з палець, що були наче блискавки. Брагма стояв на його чолі, на грудях – Рудра; на його руках з’явилися хранителі світу (*lokarāla*). З вуст його з’явилися Агні, адітьї, васу, двійнята Ашвіни, а також Марути з Індрою і вішведєви. З’явилися також образи якшів, ракшасів, гандгарвів. З передпліч з’явилися Санкаршана й Дгананджая: праворуч – Арджуна з луком, ліворуч – Баларама (*halī-gāma*). Позаду Кришни – Бгіма і Юдгіштхіра та обидва сини Мадрі, а спереду з’явилися андгаки й вришнійці разом з Прадьюмною, усі з піднятою могутньою зброєю. У різних руках Кришна тримав мушлю, диск, булаву, спис (*śakti*), [лук] Шярга (*śāṅga*), плуг, [меч] Нандака, а також виблискувала різноманітна [інша] зброя, піднята для удару. З очей і ніздрів, з вух – звідусіль виривалися дим і страшне полум’я, з пор на тілі виходили промені, як у сонця. Побачивши страшну сутність (*ātmān*) Кешяви, Великого Атмана, налякані (*trasta-cetasa*) раджі заплющили очі – крім Дрони, Бгішми, мудрого Відури, Санджаї, що мав велике благословення, та багатих аскезою мудреців (*ṛṣi*) – бо божественний зір дав їм Господь Джанардана” (Магабгарата 5.129.4–13).

У “Нараяні” сказано, що коли Нарада, досягнувши Білого Острова (*śvetadvīpa*) – обителі Вішну, – виголосив молитви, «уславлений тими таємними іменами Господь, що має Всесвітній Образ (*viśvarūpa-dhṛk*), з’явився перед мудрецем Нарадою. Чистий Атман був наче місяць, але й наче відмінний від місяця. Кольором Володар був таким, як вогонь, і наче метеор (*dhiṣṇyā*); [різно]барвним, мов крила папуги, та іскристим, наче кристал (*sphaṭika*); мав такий вигляд, мов синьо-чорна (*nīla*) маса туші для очей і наче купа золота; був то кольору гілки корала, то начебто білого кольору; десь був кольору золота, десь – подібний каменю “котяче око” (*vaidūrya*); десь був подібний синьому сапфіру, десь – схожий на смарагд; був то кольору шиї павича, то наче низка перлів. Так сяяв кольорами в багатьох образах Вічний – тисячоокий Володар, стоголовий, тисячоногий, з тисячею животів, рук, а іноді – невиявлений (*avyakta*). З одних [його] вуст звучав склад *Om*, з інших – [мантра] “Савітрі”. З решти вуст було чути чотири Веди. Араньяки виголошував бог Нараяна, Господь Гарі. Тоді Бог богів, Володар офіри (*yañparatī*) тримав у руках вівтар (*vedi*), кухлик (*kamaṇḍalu*), траву *дарбга*, вервицю, самоцвіти, шкуру [чорної антилопи], дерев’яну патерицю, яскравий вогонь” (Магабгарата 12.326.1–9).

¹⁴² *Тисячі сонць* – цей вірш став широковідомим завдяки американському фізику-ядернику Роберту Оппенгеймеру, якому він пригадався в момент вибуху першої атомної бомби.

“Сяйво, яке могло б виникнути від поєднання тисячі сонць, – таке [сяйво] в тому місці, Ним самим осяяному” (Магабгарата 12.332.5). У сьомій книзі “Магабгарати” (глава 69, вірш 57) сказано, що боги побачили Шіву, “сяйвом рівного десяти мільйонам сонць”.

¹⁴³ Складне слово deva-deva (“Бог богів”) вже було вжито у вірші 10.15. У віршах 11.25, 11.37, 11.45 звучить слово deveśa (deva + īśa “Господь богів”).

¹⁴⁴ У вірші 6.30 було сказано про людину, яка бачить Кришну скрізь і все бачить у Кришні.

¹⁴⁵ Про мурашок, що йдуть по тілу, вже було сказано у вірші 1.29; також вони будуть згадані у вірші 18.74.

¹⁴⁶ Варіант перекладу: “Схиливши голову перед Богом, сказав”.

¹⁴⁷ “Адже в Ньому перебувають (āsate) всі боги, як у хліві корови” (Атхарваведа 11.8.32).

¹⁴⁸ Якщо не сприймати слово īśa як ім’я Шіви, можна прочитати “Володаря Брагму”.

¹⁴⁹ На малюнках Брагма часто сидить у чашечці лотоса, що росте з пупка Вішну, який лежить на водах Світового океану. “Поринувши в йогічний сон (nidrāyoga), він спав на водах... Він подумав про сотворіння Всесвіту... В осяйному лотосі з тисячею пелюсток, що [росте] з Анірудги (Вішну), з’явився прадід усіх світів, лотосокий Брагама, у якого чотири обличчя” (Магабгарата 12.335.17–19а). Одне з імен Вішну – Падманабга (padma-pābha “той, у кого пуп-лотос”).

¹⁵⁰ Перехід до віршового розміру тріштубг.

¹⁵¹ Мисливець Джара, що став свідком (і зовнішньою причиною) завершення земного життя Кришні, теж “побачив зануреного в йогу чоловіка з багатьма руками, вбраного в жовте” (Магабгарата 16.5.21).

¹⁵² “Вішну – Господь усього цього світу. Не відомі початок, середина, кінець того Бога. Через відсутність початку, кінця й середини Він – Невмируще” (Магабгарата 12.199.12–13). Він каже про себе: “Мого початку, середини, кінця ніколи не знали ні боги (suga), ні демони (asuga), бо Я без початку, без середини, без кінця; Я оспіваний як Володар могутній, як Той, хто спостерігає за світом (loka-sākṣin)” (Магабгарата 12.330.25).

¹⁵³ На зображеннях Вішну зазвичай тримає у своїх чотирьох руках диск, булаву, мушлю і квітку лотоса. Ім’я іконографічного образу залежить від порядку розташування цих атрибутів.

¹⁵⁴ “Ми не побачили Пуруші, [бо] були позбавлені зору [Його] сьйвом” (Магабгарата 12.323.29).

¹⁵⁵ Фраза “Ти – Вище Вмістилище цього Всесвіту” повторюється в 38-му вірші. Див. також 9.18.

¹⁵⁶ *Непорушина дгарма* згадується також у віршах 1.43 і 14.27.

¹⁵⁷ «У пуранах сказано: “Вуста богів – Вогонь (agni)”» (Магабгарата 12.328.53А, С).

¹⁵⁸ “Сказано: сонце й місяць – Мої очі, промені вважаються волоссям. Пробуджуючи й нагріваючи світ, окремо перебуваю” (Магабгарата 12.330.1).

¹⁵⁹ Після битви на Курукшетрі Ашваттхаман, намагаючись вночі проникнути в табір Пандавів, теж “побачив, що простір цілком заповнений образами Джанардани” (Магабгарата 10.6.17).

¹⁶⁰ У багатьох виданнях замість idaṃ tavograṃ (“цей Твій страхітливий”) надруковано ugraṃ tavedaṃ (“страхітливий Твій цей”).

¹⁶¹ *Три світи* (trailokya, tri-loka, trayāḥ lokāḥ, loka-traya) – земля (bhū), небеса (svarga) і проміжний повітряний простір (antariksa, bhuvā); або ж трьома світами називають небо (svarga), землю (bhūmi) й підземний світ (pātāla). Див. також примітку до 1.35.

¹⁶² Слово svasti (“благополуччя, процвітання, талан, успіх, щастя”) промовляють як благословення.

¹⁶³ Тут *śiddhi* – 88000 божественних істот з надприродними здібностями, які живуть між сонцем і місяцем. Див. також примітку до вірша 10.26.

¹⁶⁴ *Садг’ї* – група божеств, які уособлюють релігійні обряди й молитви Вед. Різні джерела нараховують їх від дванадцяти до сімнадцяти. У “Законах Ману” (3.195) сказано, що “Сомасаді – сини [народженого Брагмою] Віраджа, вважаються предками садг’їв”. За формальними ознаками слово sādhu є пасивним дієприкметником майбутнього часу від √sādḥ (“досягати, здійснювати”), але в пуранах наведена інша етимологія: садг’ї названі синами Садг’ї (дочки Дакші) і Дгарми.

¹⁶⁵ *Вішведєви* – десять (у деяких текстах дванадцять) божеств індійського пантеону.

¹⁶⁶ *Асури* (“небожественні”) – демонічні істоти, противники богів. Поділяються на дайт’їв і данавів; іноді до асурів зараховують і ракшасів.

¹⁶⁷ У цьому вірші не лише багато кількісних числівників baḥu (“багато”), а й ще двічі вжите слово bāhu (“рука”).

“У Нього усюди руки й ноги, усюди очі, голови, обличчя. Усевідний, [Він] перебуває у світі, огортаючи [собою] все” (Магабгарата 12.231.29). У Калькуттському виданні “Магабгарати” та перекладі К. М. Гангулі в главі СІХ п’ятої книги Вішну охарактеризований як “єдиний, тисячоокий, тисячоногий” (у главі 109 критичного видання цей вірш відсутній).

¹⁶⁸ Згідно з космологією індуїзму, протягом кожного світового періоду Всесвіт проходить через становлення (*sarga*), тривале існування (*sthiti*) та руйнування (*pralaya*), яке супроводжується “полум’ям часу” (*kālānala*, або *kālāgni*).

¹⁶⁹ Вираз *не вхопити тропи* означає “дезорієнтуватися”. Дослівний переклад із санскриту звучав би “не розпізнаю сторін світу (*diśā*)”, однак в Індії розрізняють аж 10 сторін світу: 4 основних, 4 проміжних, а також зеніт і надир. Жоан Маскаро у своєму перекладі пише просто “Де я?” [The Bhagavad Gita 1962].

¹⁷⁰ Благання “Змилостись!” повторюється у 31-му й 45-му віршах цієї глави; звертання “Господи богів, Прихистку Всесвіту (*jagan-nivāsa*)” – у віршах 37 і 45.

“Я піду [за прихистком] до найкращого з богів, Володаря трьох світів – до Вішну; я [піду] до Кришни – до Притулку, до найкращого з тих, хто йде (*gatimat*)” (Магабгарата 5.105.14).

¹⁷¹ Про Дгритараштру, Дрону, Карну, Бгішму див. примітки до першої глави.

¹⁷² “Осягнувши той Атман... [людина] вивільняється з паші смерті” (Катха-упанішада 1.3.15).

¹⁷³ “Смерть для істот є кінцева мета, як для потоків – море” (Магабгарата 12.217.9). Про потоки, що впадають в океан, ішлося також у вірші 2.70.

¹⁷⁴ Порівняння з метеликами, які з летять у вогонь, є традиційним. Так, у “Маусалапарві” “Магабгарати” (16.4.41–42) сказано, що “немов у вогонь метелики, падали додолу кукури й андаки (племена, споріднені з родом Кришни), але ніхто з приречених на смерть навіть і не подумав про втечу. Дивлячись на це, міцнорукий Мадгусудана (Кришна) стояв нерухомо, здійнявши булаву. Він знав, що [такий] поворот Часу”.

¹⁷⁵ *Світи входять у Твої роти* – “усіх Час глибокий (*gambhīra*) поглинає своїм полум’ям” (Магабгарата 12.217.19а).

¹⁷⁶ Пор. з описаною у 12-й книзі “Магабгарати” (12.322.11) зовнішністю слуг Вішну, які мешкають на Шветадвіпі (“Білому Острові”): “З шістнадцятьма білими зубами, вісьмома іклами, з язиками, які лижуть на всі боки, подібними променям сонця”. В “Одкровенні Йоанна Богослова” (1.16) теж сказано, що з вуст “подібного до Людського Сина”, чие обличчя “немов сонце”, виходив “меч обосічний”. Можливо, тут ми стикаємося з універсальною візіонерською архаїкою.

¹⁷⁷ “Час спалює всіх істот” (Магабгарата 17.1.3). “Хоч би як називали те єдине, знай: це Час, тут усе йому підвладне” (Магабгарата 12.217.53). В епосі й пуранах час іноді виступає в персоніфікованому вигляді, наприклад: “Тоді навколо будинків усіх вришнійців разом з андаками постійно кружляв Кала – незвичний на вид темношкірий, безволосий чоловік жажливої зовнішності” (Магабгарата: 16.3.1). Пор. з віршем 10.30.

Згаданий у примітці до вірша 12 Роберт Оппенгеймер (який, окрім занять фізикою, ще й вивчав санскрит) згадував, що в момент випробування першої атомної бомби йому на думку прийшов і цей вірш, але, наводячи цитату, Оппенгеймер вжив як переклад слова *kāla* інше його значення: “смерть” [Jungk Robert 1958]. «Сьогодні швидкоплинне, і течія несе його до смерті. Санскритське слово *кала* є омонімом: це і “час”, і “смерть”. Культура, що не знайшла опори у вічному, упаде під натиском змін» [Померанц 2002].

¹⁷⁸ *Навіть без тебе* – у вірші 2.9 Арджуна відмовився битися.

¹⁷⁹ Щодо слова “протистоять” існують дві інтерпретації: 1) “протистоять [тобі]” (тобто ворожі воїни) або 2) “протистоять [один одному]” (тобто воїни обох армій).

¹⁸⁰ Заклик “Повстань!” (*uttiṣṭha*) вже звучав у віршах 2.3, 2.37, 4.42. Див. також 2.18, 3.30, 8.7.

В одинадцятій книзі “Магабгарати” (11.2.2 а) Відура каже Дгритараштрі: “Підіймися (*uttiṣṭha*), радже, чого лежиш? Себе собою (*ātmanam ātmanā*) тримай!”

¹⁸¹ “[Уже] вбитого вбиває вбивця. Коли людина когось убиває, обидва ті не знають: той, хто вбиває, і вбитий” (Магабгарата 12.217.14). Див. також 2.19. Переказом цих рядків починається відомий вірш Ральфа Волдо Емерсона “Брагма”.

¹⁸² Savuāsācin (“вмілий [і] на ліву руку”) – ім’я-епітет Арджуни, який пояснює: “Обидві мої руки здатні натягувати лук Гандиву, тому серед людей і богів мене знають [під ім’ям] Сав’ясачін” (Магабгарата 4.39.17).

¹⁸³ У сьомій книзі “Магабгарати” (7.94.2) Сат’які звертається до свого візника: “Наші вороги вже спалені Кешявою (Кришною) та Пхалгуною (Арджуною). У цьому [діянні] ми *лише зняряддя* (nimitta-mātra)”. У 173-й главі цієї ж книги (вірші 4–7) Арджуна розповідає: “Коли я в битві знищував ворогів зливами блискучих стріл (śaraṅgha), я постійно бачив перед собою чоловіка, котрий ішов попереду. Він саяв, мов вогонь... Куди б він не прямував, там мої вороги були знищені мною. Він не торкався ногами землі й не випускав свого списа. Завдяки його енергії (tejas) зі списа вилітали тисячі списів. Люди думали, що це я переміг усіх ворогів, ним переможених. [Насправді ж] я позаду палив лише війська, вже спалені ним”. І в шістнадцятій книзі (16.9.21) Арджуна каже: “Спочатку його [Кришни] енергією спалювалися ворожі війська, а я [лише] потім знищував [їх] стрілами, випущеними з [лука] Гандіва”.

¹⁸⁴ *Джаядратха* – раджа країни Сіндгу, чоловік Духшали, дочки Дгритараштри. Він не настільки вправний воїн, як Дрона, Бгішма чи Карна, але його батько, Вриддгакшатра, передав йому царство разом з благословенням: “Хто змусить впасти на землю голову мого сина в той час, коли він, борючись у битві, буде нести важкий тягар, – і його голова теж, безперечно, розколеться на сто частин!” (Магабгарата 7.121.22). Однак Арджуна зніс голову Джаядратхи так, що вона впала на коліна Вриддгакшатрі. Той схопився на ноги, і “голова та раптово скотилася на землю. І як тільки-но голова сина того правителя людей впала на землю, голова самого правителя розкололася на сто частин” (Магабгарата 7.121.39).

¹⁸⁵ Битися Кришна закликав Арджуну у віршах 2.18, 2.37, 3.30, 8.7.

¹⁸⁶ Арджуна пояснює: “Колись, коли я бився з могутніми данавами, Шіва поклав мені на голову діадему, тому мене називають вінценосним (kirīṭin)” (Магабгарата 4.39.15).

¹⁸⁷ Словом *величніший* тут перекладено санскритське gaṅṅaṃ – вищий ступінь порівняння прикметника gugu (“великий, важкий”), що має також широковідоме значення “вчитель”. У “Йога-сутрах” (1.26) сказано, що Всевишній – “учитель навіть прадавніх, оскільки [Він] не обмежений часом”.

¹⁸⁸ *Суцце і несущце й Те, що вище за них*, – матеріальний світ вважається світом дихотомії (dvandva), через яку опис “Того, що вище” мусить бути суперечливим. На початку “Магабгарати” (1.1.20–22) Сута Госвами промовляє молитву, адресовану “споконвічному Пуруші, до якого часто звертаються (puruḥiṭa) і якого високо шанують, єдиному, нетлінному, який є Брагман, виявленому і невиявленому, вічному, *несущому і суццюму*, який є Все, який *вищий за суцце і несущце*, творцеві високого і низького, давньому, високому, невичерпному, добродійному (maṅgalya) і який є добром (maṅgala), Вішну, найкращому (vareṇya), чистому й незаплямованому, Гришикеші, учителю всього нерухомого й того, що рухається, Гарі”. У вірші 13.12 “Багавадгіти” ідеться про «споконвічний Вищий Брагман, який називають “*не суцце і не несущце*”». Див. також 9.19.

“У Мені – усі істоти, і Я перебуваю в усіх істотах... Те, що зветься *суццим і несущцим*, виявленим і невиявленим, тлінним і немирущим, – все це Я... І суцце, і [сукупність] суццюго й несущцюго, що є Всесвітом, і те, що над суццим і несущцим, – усе це Я, і немає [нікого] вищого за одвічного Бога богів” (Магабгарата 14.53.3–7).

¹⁸⁹ Фраза “Ти – Вище Вмістилище цього Всесвіту” вже була використана у вісімнадцятому вірші цієї глави.

¹⁹⁰ “Він – лоно (yoni) світу, обитель безсмертя; [Він] тонкий, давній, непорушний, вищий. [Він] – Те, що високо шанується стриманими (yatātma) прибічниками санк’ї і йогоми, котрі знають його” (Магабгарата 12.334.17).

¹⁹¹ *Ваю* – бог вітру, охоронець північно-західної сторони світу. Брат Арджуни Бгімасена вважається сином бога вітру.

¹⁹² *Агни* – бог вогню, охоронець південного сходу. Функції Агни відбиті в його численних іменах-епітетах: Вайшванара (“вселюдський”), Вібгавасу (“сйний”), Джатаведас (“той, хто знає народжених”), Кришнавартман (“[той, хто полишає] чорний слід [згарища]”), Павака (“очисник”), Гутагьяна (“той, хто поглинає офіру”). Див. також примітку до вірша 3.38.

¹⁹³ “Він – Брагма (pitāmā) і Вішну, двійнята Ашвіні, Індра (puraṁdara), Мітра, *Варуна і Яма*, а також [бог Кубера], який дарує скарби (dhanada)” (Магабгарата 12.271.27с–28а).

¹⁹⁴ Про “Володаря істот” (pajāpati) див. прим. до 3.10.

¹⁹⁵ *Прадідом* (prapitāmāha) часто називають Брагму.

¹⁹⁶ “Брагман – попереду, Брагман – позаду, праворуч і ліворуч, він простягається вгору і вниз; воістину, Брагман – усе” (Мундака-упанішада 2.2.12). Пор. з молитвою, зверненою до Вогню: “Лише Ти, о Агні, є Все, на тобі [тримається] весь цей світ. Ти тримаєш усіх істот, Ти підтримуєш світ... Ти – народження всього цього світу й Ти ж, о Агні, стаєш його основою... Усе стоїть на Тобі!” (Магабгарата 1.223.12–15). Таку здатність сприймати будь-яке божество як іпостась Всевишнього Макс Мюллер назвав генотеїзмом.

¹⁹⁷ *Ядава* – “нащадок Яду”, старшого сина царя Яяті та Деваяні. Від Яду пішов рід, до якого належав Кришна.

¹⁹⁸ “[Ти] – батько й мати всього світу, нетлінний вчитель” (Магабгарата 12.321.26а). “Я батько цього Всесвіту, мати, хранитель, праотець...” (Бгагавадгіта 9.17).

¹⁹⁹ Наприкінці дев’ятої глави сьомої книги “Магабгарати” Дгритараштра каже про Кришну: “Він гуру [трьох] світів, незмінний повелитель усього сушого, і Він вічний!” Аналогічно Юдгіштхіра називає його “Найвищим учителем усіх світів” (Магабгарата 7.124.5).

²⁰⁰ Замість “Боже (deva), яви мені... образ (gūra)” можна перекласти “яви мені... божественний образ (deva-gūra)”.

Коли Кришна показав самітнику Уттанці “той вічний образ Вішну, який раніше був показаний мудрому Дгананджаї”, анахорет промовив: “Уклін Тобі, Творцю всього (viśvakarman), чий вигляд такий, що стопами Твоїми покрита земля, а головою заповнене небо. Те, що [перебуває] між землею і небом, містить живіт Твій, а обома руками Ти охопив сторони світу. Усе це – Ти, Ач’юто! Приховай, Боже, знову свій найвищий нетлінний образ, бо я бажаю знову побачити Тебе у Твоєму вічному образі” (Магабгарата 14.54.6–8).

²⁰¹ Коли Кришна, завершивши свою місію, полишив землю, Арджуна бідкався: “Я нині не бачу того чоловіка (puruṣa), безмірного духом, який тримає раковину, диск і булаву, чотирирукого, вбраного в жовте, смаглявого, з очима продовгуватими, як [пелюстки] лотоса, того [героя] найосяйнішого, що мчав, [стоячи] попереду на моїй колісниці” (Магабгарата 16.9.19–20).

²⁰² *З милості* – ці слова можна сприймати як іронічну відповідь на трикратне прохання Арджуни “змилюсь!” (11.25, 31, 45).

²⁰³ Про його як магічну силу див. також вірші 9.5, 10.7, 10.18, 11.8.

²⁰⁴ Про недостатність вивчення Вед та аскези сказано також у 53-му вірші.

²⁰⁵ Більшість індійських коментаторів вбачають в “[іншому] образі” чотирируку форму, про споглядання якої Арджуна просив у вірші 46, а під “своєю миловидною подобою” Кришні розуміють його земний (дворукий) вигляд (див. наступний вірш).

²⁰⁶ Повернення до віршового розміру *шлока*.

²⁰⁷ *Дуже важко побачити цей образ, у якому ти можеш Мене споглядати* – субстанти-вований прикметник *dr̥ṣṭavat* означає “той, хто бачить; зрячий” (дослівний переклад мав би вигляд “ти споглядальник Мого образу, який дуже важко побачити”) і не обов’язково пов’язаний з тим моментом, коли промовлялася ця фраза, – подібно як згадані в цьому вірші боги “бажають” (дослівно “ті, хто бажає” – *kāṅkṣin*) не лише зараз, а й “завжди”. Звідси три різні трактування “цього образу”, у якому Кришну “дуже важко побачити”: 1) страхітливий Усесвітній Образ (viśva-gūra), 2) чотирирукий бог Вішну (якого мало кому вдається побачити) і 3) Кришна у своєму земному втіленні (яке в течіях кришнаїзму вважається найсокровеннішим проявом Божества).

«“[Він] не досягається старанністю (ayatna-sādhyā)”, – так кажуть мудреці» (Магабгарата 12.270.12а). “Цей Атман не осягається ні тлумаченням, ні розумом, ні ретельним вивченням – кого обирає цей [Атман], тим Він і осягається, тій людині цей Атман відкриває свою природу” (Катха-упанішада 1.2.23; Мундака-упанішада 3.2.3).

“Не можна інакше бачити Бога, як силою релігійної відданості (bhakti)” (Магабгарата 12.323.48). “Ніхто [Мене] не може бачити, крім відданих лише Одному (ekāntika)” (Магабгарата 12.326.12). “Немає нікого у світі, хто був би Йому дорожчим за бгакта: такому Він сам свій Атман показує” (Магабгарата 12.332.3).

²⁰⁸ Про *безоглядну відданість* сказано ще у вірші 8.22. Див. також вірші 8.14 та 9.22.

²⁰⁹ Про тих, для кого, як каже Кришна, “Я – Вище (mat-para)”, ідеться також у вірші 12.20; схоже слово (mat-para) зустрічається у 2.61, 6.14, 9.34, 12.6 і 18.57.

²¹⁰ *Вільний від прив’язаностей* – пор. із 2.48, 3.9, 4.20, 4.23, 5.10–11, 12.18, 15.3, 15.5, 18.6, 18.9, 18.23, 18.26.

²¹¹ Слова “він приходиться до Мене” вже прозвучали у вірші 4.9.

ЛІТЕРАТУРА

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // **Східний світ**, 2018, № 1.

Бхагавадгита / Пер. с санскрита Б. Л. Смирнова // **Философские тексты “Махабхараты”**. Вып. I. Кн. 1. Ашхабад, 1977.

Бхагавадгита / Пер. с санскрита Д. Бурбы. Москва, 2009 (2013, 2015, 2016).

Померанц Г. С. Пауза созерцания // **Дружба Народов**, 2002, № 2.

Ромен Роллан. **Жизнь Рамакришны. Жизнь Вивекананды**. Киев, 1991.

Atharva-Veda Samhitā, Śaunaka Recension. On the basis of the editions Gli inni dell' Atharvaveda (Saunaka), traslitterazione a cura di Chatia Orlandi, Pisa, 1991 and Atharva Veda Sanhita, herausgegeben von R. Roth und W. D. Whitney, Berlin 1856 // **Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien**. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/av/avs/avs.htm> (дата звернення: 2.11.2019). (Санскритський текст).

Bhagavad-Gita-Bhashya // **Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya**. Vol. 11. Srīrangam, 1910.

Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara. The text has been checked against the ed. by V. P. Limaye and R. D. Vadekar: Eighteen Principal Upanishads, vol. 1, Poona, 1958 // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskrit/1_veda/4_upa/brupsb_u.htm (дата звернення: 2.11.2019). (Санскритський текст).

Chandogya Upaniṣad, with commentary ascribed to Samkara // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskrit/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (дата звернення: 2.11.2019). (Санскритський текст).

Īśa Upaniṣad. 20 August 2017. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/iisha.pdf (дата звернення: 2.11.2019). (Санскритський текст).

Hauer J. W. **Der Yoga**. Stuttgart, 1958.

Jungk Robert. **Brighter than a Thousand Suns: a Personal History of the Atomic Scientists**. New York, 1958.

Kena-Upaniṣad edited by Marcos Albino. Erlangen, 1996 // **Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien**. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/sv/upanishad/kenup/kenup.htm> (дата звернення: 2.11.2019). (Санскритський текст).

Mānavadharmasāstra with the Manubhāṣya of Medhātithi. In 2 vols. Calcutta, 1967–1971. (Санскритський текст).

Matsubara, Mitsunori. **Pancaratra Samhitas and Early Vaisnava Theology**. New Delhi, 1994.

Pātañjala-yogasutrāni [with Three Commentaries] Vācaspati Mīśra viracittīkā samvalita Īyāsa-bhāṣya sametāni tathā Bhojadeva viracita Rāja-mārtaṇḍābhidha vṛtti sametāni. Anandāśrama-mudraṇālaya, 1904. (Санскритський текст).

Rgveda-Samhitā. On the basis of the edition by Th. Aufrecht, Bonn, 1877 (2 Aufl.), entered by H. S. Ananthanarayana, Austin // **Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien**. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/rv/mt/rv.htm> (дата звернення: 2.11.2019). (Санскритський текст).

Śanti Parva, Mokshadharmā Parva, Section CCLXXXIV // **The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa Translated into English Prose from the Original Sanskrit Text by Kisari Mohan Ganguli, 1883–1896**. URL: <http://www.sacred-texts.com/hin/m12/m12b111.htm> (дата звернення: 2.11.2019).

Śatapatha-Brāhmaṇa (Mādhyandina recension) // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskrit/1_veda/2_bra/satapath/sb_01_u.htm (дата звернення: 2.11.2019). (Санскритський текст).

Shri Brahma-Samhitā (fifth chapter) with commentary by Shree Shreemad Jiva Goswāmi. Translation and purport by Shree Bhakti Siddhānta Saraswati Goswāmi. Madras, 1932. (Містить санскритський текст).

Schrader Otto F. **Introduction to the Pañcarātra and the Ahirbudhnya Samhitā**. Madras, 1916.

Shri Vishnu Purana with Vishnuchittiyam commentary by Vishnuchitta Alwar / Edited by Annangar-acharya. Kanchipuram, 1972. (Санскритський текст).

Śvetāśvataropaniṣad including original passages, construed text (anvaya) with a literal world by world translation, English rendering of each passage, copious notes, and Introductory Notes by Swāmi Tyāgīśānanda. Madras, 1949. (Містить санскритський текст).

The Bhagavad Gita / Translated by Juan Mascaro. London, 1962.

The Mahabharata, an Epic Poem, written by the Celebrated Veda Vyasa Rishi. Edited by the learned pundits attached to the establishment of education committee. Vol. 1–5. Calcutta, 1834–1839. (Санскритський текст).

The Mahabharata Critical Edition. Vol. VII. The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1947. (Санскритський текст).

The Sāṅkhya-kārikā or Memorial Verses on the Sāṅkhya Philosophy, by Īswara Krishna / Translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke. Also **The Bhāshya or Commentary of Gaudapāda** / Translated, and illustrated by an original comment, by Horace Hayman Wilson. Oxford, 1837. (Містить санскритський текст).

Van Buitenen J. A. B. Rāmānuja on The Bhagavadgītā. A Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction. Delhi, 1968.

REFERENCES

Burba D. (2018), “Orthographic Transcription of Sanskrit Names and Terms in Ukrainian”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian).

“Bhagavadgita, translated by B. Smirnoff” (1977), in *Philosophskie teksty Mahabharaty*, Iss. I, Book 1, Ylym, Ashkhabad. (In Russian).

Bhagavadgita (2009), translated by Burba D., RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).

Pomerants G. (2002), “Pauza sozertsaniya”, in *Druzhba Narodov*, No. 2, pp. 140–144. (In Russian).

Rolland Romain (1991), *Zhizn' Ramakrishny, Zhizn' Vivekanandy*, Kyiv. (In Russian).

“Atharva-Veda Samhitā, Śaunaka Recension. On the basis of the editions Gli inni dell' Atharvaveda (Saunaka), traslitterazione a cura di Chatia Orlandi (1991), Pisa and Atharva Veda Sanhita, herausgegeben von R. Roth und W. D. Whitney (1856), Berlin”, in *Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien*, available at <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/av/avs/avs.htm> (accessed November 2, 2019). (In Sanskrit).

“Bhagavad-Gita-Bhashya” (1910), in *Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya*, Vol. 11, Sri Vani Vilas Press, Srīrangam. (In Sanskrit).

“Bṛhadāranyaka Upaniṣad, Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara. The text has been checked against the ed. by V.P. Limaye and R. D. Vadekar: Eighteen Principal Upaniṣads, vol. 1 (1958), Poona”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretel.sub.uni-goettingen.de/gretel/1_sanskr/1_veda/4_upa/brupsb_u.htm (accessed November 2, 2019). (In Sanskrit).

“Chandogya-Upaniṣad, with commentary ascribed to Samkara”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretel.sub.uni-goettingen.de/gretel/1_sanskr/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (accessed November 2, 2019). (In Sanskrit).

Hauer J. W. (1958), *Der Yoga*, Kohlhammer, Stuttgart.

Īśa Upaniṣad, 20 August 2017, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/iisha.pdf (accessed November 2, 2019). (In Sanskrit).

Jungk Robert (1958), *Brighter than a Thousand Suns: a Personal History of the Atomic Scientists*, Harcourt Brace, New York.

“Kena-Upaniṣad (1996), Edited by Marcos Albino, Erlangen”, in *Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien*, available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/sv/upanisad/kenup/kenup.htm> (accessed November 2, 2019). (In Sanskrit).

Mānavadharmasāstra with the Manubhāṣya of Medhātithi (1967–1971), in 2 vols., Udayācal Press, Calcutta. (In Sanskrit).

Matsubara Mitsunori (1994), *Pancaratra Samhitas and Early Vaisnava Theology*, Motilal Banarsidass, New Delhi.

Pātañjala-yogasutrāni [whith Three Commentaries:] Vācaspati Miśra viracittikā samvalita Vyāsa-bhāṣya sametāni tathā Bhojadeva viracita Rāja-mārtandābhidha vṛtti sametāni (1904), Ānandāśrama-mudraṅālaya, Pune. (In Sanskrit).

“R̥gveda-Saṃhitā. On the basis of the edition by Th. Aufrecht, Bonn, 2 Aufl. (1877), entered by H. S. Ananthanarayana, Austin”, in *Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien*, available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/rv/mt/rv.htm> (accessed November 2, 2019). (In Sanskrit).

“Śanti Parva, Mokshadharmā Parva, Section CCLXXXIV”, in *The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa, translated into English prose from the original Sanskrit text by Kisari Mohan Ganguli* (1883–1896), available at: www.sacred-texts.com/hin/m12/m12b111.htm (accessed November 2, 2019).

“Śatapatha-Brāhmaṇa (Mādhyandina recension)”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretel.sub.uni-goettingen.de/gretel/1_sanskr/1_veda/2_bra/satapath/sb_01_u.htm (accessed November 2, 2019). (In Sanskrit).

Shri Brahma-Saṃhitā (fifth chapter) with commentary by Shree Shreemad Jiva Goswami (1932), translates and commented by Shree Bhakti Siddhānta Saraswati Goswāmi, Shree Gaudiya Math, Madras. (Partly in Sanskrit).

Schrader Otto F. (1916), *Introduction to the Pañcarātra and the Ahirbudhnya Saṃhitā*, Adyar Library, Madras.

Shri Vishnu Purana with Vishnuchittiyam commentary by Vishnuchitta Alwar (1972), edited by Annangar-acharya, Granthamala Karyalaya, Kanchipuram. (In Sanskrit).

The Bhagavad Gita (1962), translated by Juan Mascaro, Penguin, London.

The Mahabharata, an Epic Poem, written by the Celebrated Veda Vyasa Rishi (1834–1839), edited by the learned pundits attached to the establishment of education committee, Vol. 1–5, The Committee of Public Instruction, Calcutta. (In Sanskrit).

The Mahabharata Critical Edition, Vol. VII, The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India (1947), for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).

The Sāṅkhya-kārikā or Memorial Verses on the Sāṅkhya Philosophy, by Īswara Krishna, translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke, also The Bhāṣhya or Commentary of Gaudapāda, translated, and illustrated by an original comment, by Horace Hayman Wilson (1837), Oxford. (Partly in Sanskrit).

Van Buitenen J. A. B. (1968), *Rāmānuja on The Bhagavadgītā, a Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction*, Motilal Banarsidass, Delhi.

БГАГАВАДГІТА. Глави 10–11 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено український переклад десятої та одинадцятої глав найвідомішої священної книги індуїзму – “Бгагавадгіти”, яка сформувалася в сучасному вигляді, імовірно, у I–II ст.

Десята глава має назву “Йога проявів божественної величі”. У ній продовжується опис проявів Кришни, розпочатий у сьомій главі (вірші 8–13) та деталізований у віршах 16–19 глави 9. Починаючи з Атмана, який “перебуває в серцях усіх істот”, Кришна ототожнює себе з найвидатнішими представниками різних груп богів, священників і полководців, водойм, гір, дерев, зброї, змії, звірів, птахів, риб тощо. Підсумком десятої глави є резюме Кришни: “Хоч би що існувало величного, прекрасного й могутнього, усе це виникло з частки Моєї пишноти”.

Одинадцята глава називається “Йога споглядання Всесвітнього образу”. На прохання Арджуни Кришна дав йому можливість побачити в тілі свого божественного наставника одразу весь Усесвіт. Арджуна побачив Кришну в нескінченних подобах і всіх істот в його тілі. Усі істоти й світи входили в роти Кришни, щоб загинути. Той пояснив, що він є Час – “могутній руйнівник світів”, і щоб заспокоїти переляканого Арджуну, знову набрав антропоморфної подоби. В останніх віршах сказано, що можливість споглядати Кришну таким і прийти до нього дає лише безоглядна відданість (bhakti).

Розглянуті в главах поняття та реалії роз'яснюються перекладачем у примітках із залученням цитат з інших книг “Магабгарати”, а також “Ригведи”, “Веданта-сутр”, “Вишну-пурани”, “Законів Ману”, “Санкх'я-каріки”, упанішад та інших класичних текстів індуїзму.

Ключові слова: Бхагавадгіта, Магабгарата, Індія, санскрит, переклад, індуїзм, релігія, йога, медитація

БХАГАВАДГИТА. Главы 10–11 /

Перевод с санскрита, вступительная статья и комментарии Д. В. Бурбы

В этой публикации представлен украинский перевод десятой и одиннадцатой глав самой известной из священных книг индусов – “Бхагавадгиты”, которая сформировалась в современном виде, вероятно, к I–II вв.

Десятая глава называется “Йога проявлений божественного величия”. В ней продолжается перечисление проявлений Кришны, начатое в седьмой главе (стихи 8–13) и детализированное в стихах 16–19 главы 9. Начиная с Атмана, “пребывающего в сердцах всех существ”, Кришна отождествляет себя с выдающимися представителями различных групп богов, священников и полководцев, водоемов, гор, деревьев, оружия, змей, зверей, птиц, рыб и т. д. Подытоживает десятую главу резюме Кришны: “Что бы ни существовало величественного, прекрасного и могущественного, все это возникло из частицы Моего великолепия”.

Одиннадцатая глава называется “Йога созерцания Всемирного Образа”. По просьбе Арджуны Кришна дал ему возможность увидеть в теле своего божественного наставника сразу всю Вселенную. Арджуна увидел Кришну в бесконечных образах и всех существ в его теле. Все существа и миры входили во рты Кришны, чтобы погибнуть. Тот объяснил, что он Время – “могучий разрушитель миров”, и чтобы успокоить испуганного Арджуну, снова принял антропоморфный облик. В последних стихах сказано, что возможность видеть Кришну таким и прийти к нему дает лишь безраздельная преданность (bhakti).

Рассмотренные в главах понятия и реалии объясняются переводчиком в примечаниях с привлечением цитат из других книг “Махабхараты”, а также “Ригведы”, “Веданта-сутр”, “Вишну-пураны”, “Законов Ману”, “Санкхья-карики”, упанішад и иных классических текстов индуизма.

Ключевые слова: Бхагавадгита, Махабхарата, Индия, санскрит, переклад, индуизм, релігія, йога, медитація

Переклад надійшов до редакції 3.11.2019